Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың август
31-де үнүп
эгелээн

№ 184 (14906) 1992 чылдың сентябрь 23, среда Солунга ат салган шагы [illegible] Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

ДАЛАЙ-ЛАМА ХАЙЫРАКАНГА, ЧАДААНАГА ЧОРААН

Тыва Республиканың Чазааның чалааның ёзугаар Тывага XIV Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама келген дугайында республиканың массалыг информация органнары чырыдып, дамчыткан болгай.

ХАЙЫРАКАН. Улуг-Хем районнуң бойдус талазы-биле эң чурумалдыг, чараш черлериниң бирээзи. Улуг Башкының Тыва черге келгеш, районнарже аян-чоруу бо черден эгелээн. Ыдыктыг Башкының бо черни шилип алганы база таварылга эвес дээрзи чугаажок.

Ыдыктыг Улуг Башкы Далай-Лама бо черге кээр мурнунда-ла хайыраканчылар ону уткуурунга демниг-биле белеткенген. Суурнуң чаны-биле эрткен улуг оруктуң чанында вертолет хонар черни тускай демдек-биле айыткан. Эртенгиниң он бир шак чедип чорда, суурнуң чанынга Ыдыктыг Башкыны чедирип келген вертолет хонупкан.

Улуг Башкы Далай-Ламаны Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей, Республиканың айыыл чок чоруук министри Ч. А. Удумбара болгаш өске-даа удуртукчулар, төлээлер үдеп чедип келген.

Вертолет хонары билек, оон эжиинге хевистерни дораан-на чаткан соонда, Ыдыктыг Башкыны анаа уткуп хүлээп алган. Көк чычы тонун кеткен Тыва Республиканың улус депутады В. С. Биче-оол Далай-Ламага аякта куткан чылыг сүдүн түдүскен соонда үр болбаанда, Башкыны олурткаш, ак «Волга» суурже углапкан. Хайыракан суурнуң кол кудумчузунга чон Далай-Ламаны уткаан. Кудумчуда туруп алган чаңгыс-даа кижи чок. Шупту дискек кырында сөгедектей олургулапкан. Оларның аразында чаш ажы-төл, школачылар кайы хөй. Хөй чоннуп олурган черниң эң төнчүзү — Хайыракан суурнуң хүрээзиниң чаны. Улуг Башкы ону уткуп келген чоннуң баары-биле мендилежип чоруй, олурган бичии школачылардан чамдык айтырыгларны салган. Ыдыктыг Улуг Башкы школачы хептиг бичии ажы-төлдү кончуг сонуургаар кижи болган. Уруглардан оларның харназының, каш класста өөренип турарын болгаш өске-даа айтырыгларны салып, сонуургаан. Ылангыя тыва болгаш орус дылдарны школаның эге класстарындан эгелээш, шупту өөренип турарынга кончуг өөрээн. Чон-биле мендилежип алгаш, Улуг Башкы суурнуң хүрээзинче кирген. Хүрээге киргеш, ол анаа бодунуң дузалакчылары болгаш үдеп чоруур улузу-биле олуруп алгаш, ном номчуп, йөрээл кылган.

Маңаа мындыг чүүлдү база тайылбырлап каары артык эвес боор. Чүге дизе хайыраканчыларның боттарының кужу-биле дерип кылып алган хүрээзи Тывада база бир онза хүрээниң бирээзи болуп турар. Ооң иштиниң дериин кылганы, шажынның тускай дериг-херекселдери болгаш өске-даа чүүлдер кончуг солун болгаш ховар болуп турар. Анаа Далай-Лама мөргүл кылып, судур номчаан соонда, ук хүрээниң иштинде болгаш ында ховар дээн шажын судурларын болгаш номнарын кончуг сонуурган, харын-даа оларның бирээзин алгаш, боду номчуп, сонуургап көрген. Улуг Башкы ол номнарның дыка ховар болгаш эң үнелиг-дир дээрзин ол хүрээниң ээлеринге болгаш анаа кирген аалчыларга дораан дыңнаткан. Черле ынчаш ында шажын талазы-биле ховар номнарның көвейин ол кайгап ханмаан. Хүрээден үнер мурнунда ол судурларны кайыын тып алганын ооң ээлеринден айтырып сонуургаан. Сарыг-шажынның Хайыраканда ламалары ол судур номнарны моон мурнунда ламаларның хоругдуг берге үелерде камнап, салгалдарга арттырып, бүдүн хевээр дамчыдып бергенинге Далай-Лама кончуг өөрээн болгаш анаа улуг үнелелди берген.

Хүрээге йөрээл кылып, ном номчаан сөөлүнде, Ыдыктыг Улуг Башкы Далай-Лама суурнуң чонунга байыр чедирип, йөрээл күзээшкиннер болгаш тарниалар номчаан.

Ыдыктыг Улуг Башкы Далай-Ламаны шак ынчаар уткуп хүлээп алырынга хайыраканчылар боттарының талазындан кончуг организастыг болгаш хүндүлээчел чоруун көргүскеннер. Улуг Башкы кудумчуну дургаар эртерге, кижи бүрүзү анаа чалбарып, чылыы-биле уткуп алганын демдеглевес арга чок.

Тываларның ыдыктыг черлериниң бирээзи — Хайыракан дааның эдээнде оваа баарынга чүгле улуг-хемчилер эвес, ол чоок-кавының районнарындан чон хөйү-биле чыылган. Ыдыктыг Улуг Башкының кээр оруун баш удур белеткеп, аштаан. Анаа келген чонга таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле бүгү чүвени баш удур кылган. Анаа Ыдыктыг Башкы Далай-Лама Тэнзин Гьяцо машинага олуруп алгаш, чедип келгенде, районнуң төлээлери болгаш чыылган чон ону уткуп, райкүүском даргазы К. Т. Куулар болгаш өске-даа төлээлер ужуражылганы ажыдып, бүгү делегейде ат-сураа алгаан сарыг-шажынның Ыдыктыг Улуг Башкызы Далай-Ламага байыр чедирип, чүве чугаалаан.

Хайыраканның эдээнге Ыдыктыг Башкы Далай-Лама чонга байыр чедирип, мөргүл кылган. Анаа ол даңгыт дылга чугаалаарга, ону англи дылга очулдургаш, оон соонда орус дылдан тыва дылче улаштыр очулдуруп, дамчыткан.

Ыдыктыг Улуг Башкының анаа чугаазының кол утказы — бүгү Черге мөңге тайбыңны тургузары болгаш кандыг-даа сөөк-язы улустарының аразынга найыралды, кады ажылдажылганы болгаш сырый харылзааларны тургузары. Ийи-де, моон мурнунда дыка үр үениң дургузунда сарыг-шажын күштеп-күчүлээшкинниң чаза таварышкынынга алыскаш, кезек үеде сайзырап тараваан турган. Ынчангаш ам сөөлгү чылдарда ажык-чарлыг чорук, демократия болгаш бүгү делегейде улустар аразында харылзаалар тургустунуп, ол талазы-биле чамдык байдалдарның быжыгып келгени-биле холбаштыр сарыг-шажынның өөредиин катап сайзырап, кижилерниң угаан-медерел хөгжүлдезинге чаа күштүг идигни берген. Ынчангаш Ыдыктыг Улуг Башкы Чырыткылыг Далай-Лама чоокта чаа чорааны Калмыкия болгаш Тыва, ам баары Бурятия бөгүнден эгелээш, дорт харылзаалыг болгаш бот-боттарын билчириниң база деткижериниң оруунда кирген дээрзин онзалап демдеглээн.

Дүштеки чем соонда, Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама база катап вертолет-биле **Чадаанаже** ужупкан.

Чөөн-Хемчик районнуң болгаш өске-даа черлерниң чону понедельникте Чадаана чоогунда Бора-Булак ховузунуң аксынга хүндүлүг аалчыны уткаан. Кижи бажы кизирт, аът бажы хорум дээни мышкаш, анаа дыка-ла хөй кижи чыылган. Ыдыктыг Улуг Башкыны болгаш Тыва Республиканың Чазааның удуртукчуларын чон чылыы-биле уткуп хүлээп ап, сүттүг шайын анаа кудуп, кадакты сунган.

Чырыткылыг Далай-Лама чоннуң уткуп хүлээп алыышкыны дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, оларга байыр чедиргеш, йөрээл сүзүглелин номчуп, чүве чугаалаан. Анаа районнуң төлээлери база байыр чедирип, Улуг-Башкының ол черге келгенинге чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин илередип, анаа ажык орукту күзээшкиннер. Ужуражылганың түңнелинде Ыдыктыг Улуг Башкы, Богда Бурганның салгакчызы чонга бодунуң эккелгени йөрээл судурларын үлеп, чажыгны кылган.

Ыдыктыг Улуг Башкы Чырыткылыг Далай-Ламаның ол девискээрге аалдап чорааның түңнелинде ооң чонга кылган йөрээли, сүзүглели болгаш күзээшкиннери бистиң хүн-бүрү амыдыралывыска, ажы-төлүвүске моон-даа соңгаар эки чүүлдерни, угаан-медереливиске, ажыл-херээвиске канчаар-даа аажок улуг деткимчени болдурар дээрзи чугаажок. Анаа бистиң идегеливис улуг. Бис ону херек кырында амыдыралга боттандырып, бадыткаар-даа ужурлуг апаар бис.

• • •

Тываның Чазааның чалааның ёзугаар бистиң тыва черге аалдап келген Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама Тензин Гьяцо бодунуң сентябрь 19-тан 22-ге чедир аян-чоруун доозуп, аъттанып чоруур мурнунда, дүүн массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары-биле ужуражып, парлалга конференциязын эрттирген. Парлалга конференциязын Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей эге сөс-биле ажыткаш, бедик хүндүткелдиг аалчыга сөс берген.

— Тыва черге бир дугаар келгеш, дыка магадап, өөрүшкү-маңнайлыг болдум. Хүндүлеп, тергиниң эки уткуп хүлээп алганы дээш мында олуруп турар бүгүдеге, силерниң өмүнээңерге бүгү тыва чонга өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Тыва чон-биле бис дөмей шажын-чүдүлгелиг, дөмейлешкек культуралыг төрел чоннар болгай бис. Бистиң улустарывыстың төөгүзүнде 20 чүс чыл караңгы-дүмбейниң, качыгдалдың үелери-биле холбашкан. Силер ам ол бүгүден чарылган, боттарыңарның шилээниңер, күзелиңер-биле культураңарны, чаңчылдарыңарны чүдүлге-сүзүглелиңерни эгидип ап турар-дыр силер. Бистиң Тибет чуртувус ындыг хосталгазы ам чок. Ол дээш хараадап, качыгдап чоруур бис. Ынчалзажок боттарывыстың чуртувуста эвес-даа болзувусса, шажын-чүдүлгевистиң бедии-биле, ыдыктыы-биле ол качыгдалдарны ажып эртип, чер-делегейде нептерээн чаңгыс чүдүлгелиглеривиске ужуражып, аралажып аргалыг, харын-даа херек апаар болза, болдунар дузаны чедирип шыдаар бис.

Магалыг эки хүлээп алганыңарны база катап демдеглеп, амданныг арбай далганы, өске-даа дээжи тыва чемнер-биле хүндүлеп, чер-чуртуңарны, чонуңарны көргүскениңерге өөрүп четтирдим. Ам силерниң айтырыгларыңарга харылаарынга белен мен.

Парлалга конференциязынга Ыдыктыг Улуг Башкы Далай-Ламага журналистер янзы-бүрү утка-шынарлыг хөй айтырыгларны салган, ол оларга тодаргай болгаш делгеренгей харылаан. (Айтырыгларга харыыларны солуннуң дараазында номеринге чырыдар).

Парлалга конференциязынга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак киришкен, хөй-ниитиниң төлээлекчилери олурушкан.

* * *

Пресс-конференция соонда чырыткылыг Далай-Лама Кызылда хем белдиринде туттунуп турар Хүрээниң турар черин ыдыктап берип, анаа йөрээл салып чораан.

Оон соонда Тыва Республиканың Дээди Совединге, оон Даргазы К. А. Бичелдей-биле, Дээди Советтиң Президиум кежигүннери болгаш комитеттер даргалары-биле ужуражылга болган.

Ыдыктыг Далай-Ламаның тыва чоннуң салгал дамчаан өнчүвү болган төөгүлүг бажыңга моорлап чедип келгенинге, ында ажылдап турар кижилер-биле арын көржүп ужурашканынга өөрүп четтиргенин Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей илереткен.

Ыдыктыг Далай-Ламаның бурунгу Тывада моорлап келгениниң төнчүзү чоокшулап олурда, оон аян-чоруун түңней көрүп, ол үелер дургузунда чонның чүректеринге бүзүрелдиң болгаш идегелдиң отчугаштары чайыннаны бергенин, чеже-даа үр үе дургузунда хоруушкун адаанга чораан чүдүлгениң Чырыткылыг Далай-Ламаның келгени-биле холбаштыр база катап изиг көсчүгештерин кыпсып келгени онзагай болуушкун болган дээрзин К. А. Бичелдей чугаазынга демдеглээн.

«Хөй катап хүндүткелдиг Президент болгаш Дээди Советтиң Даргазы база мында келгеннер! Тыва чуртунче мээң келиримни организастаанынар дээш улуу-биле өөрүп четтиргенимни илергейлеп тур мен!» деп, авыралдыг башкы Далай-Лама ужуражылганың эгезинде чугаалаан.

Тывага келгениниң программазы арай өскерлип каап турган-даа болза, ниитизи-биле кончуг үнемчелиг, чаагай аян-чоруктуг болганынга Улуг Башкы өөрүп турарын илергейлеп олурган. Чүге аян-чоруум бүдүнгүр болганыл дээрге, тыва чоннуң үе-дүптен бээр тыптып келген шажын-чүдүлгени чидирбейн чүрээниң хаяызынга камныг кадагалап чорааны-да деп, башкы Далай-Лама онзагайлаан.

Ужуражылга үезинде амгы үениң аткаарлаттынмас айтырыгларын шиитпирлеп-даа тургаш, келир үе дугайында уттуп болбас, ол дээш бөгүнгү чаагай салыышкыннарны киирер дээрзинге чугаа доктааган. Ынчангаш Тыва Республиканың Дээди Совединиң, Тыва Республиканың Чазааның болгаш Ыдыктыг Далай-Ламаның аразында Дугуржулгага ийи таланың төлээлери ат салган.

Оон соонда Чырыткылыг Далай-Ламаның чылыг холун ужуражылгага келгеннер шупту тудар аас-кежиктиг болганнар. Ол долгандыр эргип чорааш, кижи бүрүзү-биле чолукшушкан.

Дараазында Ыдыктыг Башкы Далай-Ламаның бурун тыва черден ужудуп чоруптарының мурнунда дүштеки шайлаашкын болган.

• • •

Тыва черниң төөгүзүнде артып калган бистиң хүндүлүг аалчывыс Ыдыктыг Башкы XIV Далай-Лама Тензин Гьяцо Тыва Республиканың Чазааның чалааның ёзугаар биске аалдап келгеш, дүүн Бурятияже ужупкан.

Улуг Башкының чорууруңуң бичии-ле мурнунда Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей үдээшкин мурнунуң хүлээп алыышкынын кылган соонда, хоорайның Кызыл партизаннар кудумчузунда аалчылар бажыңындан машиналар шимчеп үнген. Ыдыктыг Башкы Далай-Лама Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың ак «Волгазынга» саадапкаш, орук ара үдээн чонга холун чайып, байыр чедирип чораан. Үделге кортежи Республиканың Чазак бажыңының баары-биле эрткеш, Кочетов кудумчузу-биле базыпкан. Оон эгелээш-ле, орук кыдыында тейлээн, байырлашкан чон аэропортка чедир үзүк чок болган. Ыдыктыг Улуг Башкының чугаалаан сөзү, йөрээли кижилерниң угаан-медерелинге, чаңчыл-сагыызынга аргажок деген дээрзи оон-на илдең чорду. Ол ындыг турар-даа ужурлуг дээрзи маргыш чок.

Хүндүскүнүң үш шак үезинде аалчыны чедирер тускай «Як-40» аэропортта белен тур. Улуг Далай-Ламаны үдээр дээн чамдык кижилер база анаа хөйү-биле келген.

Ыдыктыг Башкыны үдээн черге Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол, удуртукчулар, журналистер самолет чанынга чыглып келген турда, христиан шажынның Кызылда улуг ламазы — Алексий ада база үдеп чедип келген. Ол анаа келгеш, Ыдыктыг Далай-Ламаны бо черге чалап эккелген Тыва Республиканың Чазаанга, Дээди Советтиң удуртулгазынга өөрүп четтиргенин илереткеш, Ыдыктыг Далай-Лама-биле кыска үеде чугаа солушкан. Оон соонда, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак даштыкыдан болгаш өске-даа черлерден келген журналистерге четтиргенин илереткен болгаш Далай-Ламаның Тывага чорааны кончуг шын үнелеп чырыдарының дугайында чагыг-сөзүн чугаалаан.

Чырыткылыг Далай-Ламаның тыва черге кээп, оон-биле таныжып, аян-чорук кылганы-биле холбаштыр Президент болгаш Дээди Советтиң Даргазы база Чазактың өске-даа төлээлерин четтиргенин илереткен. Хүндүлүг аалчыны Тыва чылыы-биле уткуп хүлээп, сагыш-сеткилдиң ханызындан үдеп чорудуп турарынга хамаарыштыр Далай-Лама чүве чугаалаан. Тыва черниң бойдузу, оон чону хүндүлээчел болгаш анаа эргим арткан дээрзин ол бодунуң чугаазынга илереткен. Чугаазының түңнелинде ол бүгү Тываның чонунга аас-кежикти, бүгү талазы-биле эки чүүлдерни чүректиң ханызындан күзээн.

Тываның хоочун ужудукчуларының бирээзи Сергей Кужугет бодунуң самолёдунче аалчыны чалааш, «Улан-Удэ кайы сен» дээш углапкан.

Богданың өөредии делгереп, сайзырап турзун. База катап ужурашкыже, байырлыг, Ыдык Башкы! Чорууңар чогузун!

Кустүгүр САТ.
Виктор КАРА-САЛ.
Надежда ЭРГЕП.
Мижит-оол СААЯ.
Бистиң корр.

ЧУРУКТАРДА: Далай-Ламаның Улуг-Хемниң Хайыракан суурда туткан хүрээзин барып көрүп, ол суурнуң улузу-биле ужурашкан үези.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ «АДА-ЧУРТТУҢ УЛУГ ДАЙЫНЫНЫҢ КИРЖИКЧИЛЕРИ БӨЛҮК ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫЛАРНЫҢ КЫЙГЫРЫЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА» ДОКТААЛЫ

1992 чылдың сентябрь 3. № 120 Кызыл хоорай.

Тыва эки турачыларының — Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң Тыва Республиканың Президентизинге кыйгырыын өөренип көргеш, 208 тыва эки турачыларның алдар-адын мөңгежидер талазы-биле болгаш оларның Төрээн чуртунуң мурнунга алдар-хавыязын мөңгежидер база Тыва Республиканың төөгүзүнге тыва эки турачыларның маадырлыг чоруун кадагалап арттырар, оларның үлегер-чижээнге өзүп орар аныяк-өскенни кижизидер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар күрүне комитеди (Сарбаа), Кызыл хоорай чагыргазы (Сат) 1992 чылдың төнчүзүнге чедир республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт шинчилел музейиниң «Тыва эки турачыларның дайынчы алдарының төөгүзү» деп филиалын ажыдар бажыңны тып бээр.

Культура министерствозу (Ондар) 1992 чылдың октябрь 1-ге чедир филиалды ажыдарынга болгаш ону тургузарынга херек документилерни белеткеп кылыр.

2. Тыва Республиканың Культура министерствозу бир ай хуусаа иштинде дайын хоочуннарының саналдап киирген кижилерге Тыва Республиканың хүндүлүг аттарын тыпсыр дугайында саналдарын өөренип көөр болгаш эргежок чугула апарза, херек материалдарны белеткээр.

Чазак чанында архив херектериниң талазы-биле комитет (Монгуш) 1993 чылдың январь 1-ге чедир 1946 чылда Совет Армияның төп музейинге кадагалалга дамчыдып бердингени ТАР үезиниң орденнерин болгаш тукталарын республикаже чедир эгидери-биле хемчеглерни ап чорудар.

4. Доктаалдың күүселдезин контрольдаарын Чазак даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызының секретариадынга дагзыр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ОРАЛАКЧЫ ПРЕЗИДЕНТИЗИ А. МЕЛЬНИКОВ.

Кышка белеткел

БҮГҮ АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛААР

● Эрткен кыш Эрзин районга ниитизи-биле кончуг бергедээшкиннерлиг, улуг шылгалдалыг, чут-халаптыг кыш болган. Районнуң совхозтарынга хөй мал-маган чудап өлген. Чүгле агаар-бойдустуң байдалындан эвес, а кыштаглаашкынга белеткелдиң сулазындан, малга четчир чем-суурну белеткеп албаанындан ажыл-агыйлар улуг когаралга таварышкан деп чүвени районнуң совхозтарының удуртукчулары, специалистери, ажыл-ишчилер билип турар. Оортан кичээндиригни алган, келир кыштаглаашкынга ыяк белеткенир дээш эрзинчилер хемчеглерни ап, болдунар аргаларны ажыглап турар. Бо кышка канчаар белеткенип турарының дугайын чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис «Мөрен» совхозтуң директору Анатолий Кыргысович ДОРЖУДАН дилээн.

Шынап-ла, эрткен кыш биске улуг халаптыг болган. Совхозтуң мал-маганындан 4 муң баш шээр мал, 200 ажыг бода мал өлүп хораан. Ооң чылдагааннары билдингир. Мал чемнерин чедир курлавырлап, кыштаглаашкынга эки белеткенген турган болзувусса, ындыг улуг когаралга таварышпас турган ийик бис. Ынчангаш оортан чогуур түңнелдерни үндүрген, мал чемнерин болдунар-ла аргалар-биле курлавырлаар, ниитизи-биле кыштаглаашкынга белеткелди шынарлыг чорудар дээш кызып ажылдап турар бис. Бо хүннерге чедир 2696 тонна бөдүүн мал чемнерин белеткеп алган бис. Амгы үеде механизастаан үш бригада мал чемнериниң белеткелин уламчылап турар. Июнь айда-ла, дугуржуп алганывыс ёзугаар, Межегейден мал чемнери белеткээр бригаданы чорудкан турган бис. Ол бригаданың ажылдаарынга июль, август айда үзүктел чок чаъстар дыка шаптыктаан. Оортан кезип, белеткеп алганывыс 164 тонна сигенни девискээривисте чедирип алган бис. Малчыннарның бригадаларының кезип белеткээн сигениниң хөй кезиин кыштагларда чедирген. Ынчаарга кыштаглаашкынның байдалындан хамаарыштыр тускай шиитпир-биле чарыгдаар курлавыр фондуну база тургустувус. Ак-Чыраадан чайгы үеде мал чеми белеткээри база бергедээшкиннерлиг деп чүвени барымдаалап көргеш, боттарывыстың девискээривисте сиген, өске-даа мал чемнери белеткээрин доосказ, оортан уламчылап белеткээрин шиитпирлээн бис. Бар аргаларны ажыглап тургаш, ам-даа 1500 тоннадан эвээш эвес мал чемнери белеткээр сорулга салдынган. Таңды районнуң совхозтарындан саванны садып, сөөртүп алырын дугурушкан бис.

Ынчаарга боттарывыста ам кандыг курлавырлар барыл? 150 гектар черде кызыл-тас тараан бис Оон үнгени чай кандаашкынныг болганындан чегей, сөөлгү үеде чаъстап туруп бергениңден бышпастаан. Ону ам аралап кезип эгеледивис. 60 ажыг тонна тарааны ап болурун специалистеривис санаан, оон артканын мал чеми кылдыр кезер бис. 123 гектар шөлде сула тарааң, оортан 50 ажыг тонналы ап болур боор. 240 гектар черде рапс тараан бис, оон база 300 ажыг тонна ногаан массаны белеткеп алыр бис. 110 га суггаттыг шөлден 100 ажыг тонна сигенни алган бис, ам ол шөлдүң ийиги кезилдезин кылырын планнаан.

Совхозта ниитизи-биле 12 муң баш хой, өшкү, 700 баш чылгы мал, 600 ажыг мыйыстыг бода мал, оон иштинде 150 ажыг сарлык бар. Оларны түс-түс бригадаларда үскен, одар-белчиирин, кыштаг-хоораазын хуваадаган деп чүве билдингир. Амгы үеде малчын кижи мурнундаазы дег, совхозче көрнүпкен, оортан дуза манап орар болза, канчап-даа таарышпас. Кижи бүрүзү бар арга-курлавырларны дилээр, бодунуң аргалары-биле дааңган малының кышты хүр ажырары, оон продукталуун чедип алыры дээш болдунар хемчеглерни алыр ужурлуг. Ынчанмас болза хоржок.

Бистиң совхозтуң девискээринде арат, тараачын ажыл-агыйынче шилчээн кижилер, өг-бүлелер база бар. Оларның кышка белеткели, мал-маганын кыштан хүр ажырары дээш совхоз база сагыш салып, бар материал-техниктиг баазазы-биле дузалаар.

Совхозтуң ниити ажыл-агыйының дугайын чугаалаар болза, хууждулга айтырыгларын шиитпирлээри озалдап турар. Чүге дээрге бухгалтерия аппарадындан бир ажылдакчыны суму чагыргазынче дешшиткен, база бир кижи өскээр көшкен. Ынчангаш ажылчыннарның үлүүн санаарында бергедээшкиннерге таваржып турар бис. Сак-хөө байдалывыс база мактаныптар хире эвес. 13 тонна дүгүвүстү Черногорскиде фабрикага аппарып дужааган. Эътке ийи муң хойну Кызылдың эът комбинадынга дужаары-биле чедирген, комбинат мал хүлээп алыр аргалары чок, соодукчулары долганы-биле ол коданнарны «Сукпак» совхозка хүлээдирин дугурушкан, мындыг чүве: Көдээ ажыл-агый министерствозунуң коллегиязын дамчыштыр сессияга дилег киирген турар ужурлуг чүве: Чамдык районнарга эът садар магазиннерден Кызылга тускайлап бээр талазы-биле шиитпир үндүрүп бээр кылдыр (директор-биле чугаа сессия эртип турда болган— **авт**):

Дүк, эът сатканындан, өске-даа кииримделеривистен орулгаларывыс күрүнеден алган чээли төлээринге, баштайгы санаашкыннардан алгаш көөрге, чедишпес чыгыы. Ынчангаш немелде курлавырларны, орулга дөстерин тывары чугула апарган. Үе берге, совхозтуң ажыл-агыйын хөгжүдери дээш бүгү коллективтерниң, ол дээш сагыш аарып чоруур кижи бүрүзүнүң шудургу ажылы, үлүү негеттинип турар. Девискээрге үш кооперативти тургузар деп турар, ынчалзажок ынчалдыр үстү-даа бээр чүве болза, бо совхозтуң баазазынга, ол-ла чон, кижилер аңаа артар болгай. Ындыг болганда амгы бо үеде безин келир үени бодап, хол дыңзыг, тудуңгур, шимченгир ажылдаары кижи бүрүзүнүң хүлээлгези.

Мижит-оол СААЯ беседалашкан.

АЪТКА ЭРЕС — АЖЫЛГА ЭРЕС

Үежилеривис овур-хевири

Адыгуузун аът шыдамык бе, анаа кижи шыдамык бе? Аът шыдамык болза, ону чүге «үзак аът», «кезек аът» деп ылгап турар бис? Кижи шыдамык болза, ону чүге «эрес эр», «шүшпес кижи» дижип турар бис? Ынчангаш бо ийиниң кайызының шыдамыын чаңгыс кижиектен көрүптээл.

Тес-Хемниң Берт-Дагга эртеңги инек саалдазының үезинде бир аътты мунган, бирээзин четкен оол халдып келди. Ийе, ол ынчан чаа ээрби харлаан оол туржук. Эрзинниң Төре-Хөлден аъттанганы ол чүве-дир. Аъштанып-чемненип, бичии удуп алгаш, аъттарын солуй мунгаш, О. Шынаатын Деспенге тутсупту. Оон ол-ла аъттары-биле бурунгу хүн Улуг-Хемниң Үрбүнден үнгеш, Хендергелээш, Чагытайга хонгаш, Төре-Хөл чеде бергени ол. Ам болап көрүңерем: үш хүн иштинде кайы хире ырак черни эрткен-дир? Дараазында үш хонукту дедир чанарынга эрттирер. Алды хүн дургузунда хүнүн-не ортумаа-биле 200 километрниң демги оолдуң аъттыг чоруп турганы ол-дур. Аъттың-даа, кижиниң-даа шыдамыы ол хире-дир. Ынчангыы Үрбүнге башкылап турган ол оол ам — Улуг-Хем райсовет даргазы Седей ол-дур. Бадарчы Сенгиевич аан.

Бадарчының аътка эрес, ерле ажылга шудургу болганы ачазындан болган. Ачазы Седей Сенги Эрзин-Тестиң коньуг байлаларының бирээзи чораан. Ол девискээрге оон тачываас. Оон төөгү-намдарын билбес мал-маганы чок турган. Оон даа-ла «напчы» демдектиг аъттарын мунуп-даа чордум. Бадарчызы Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунга, оон кадайы Күскелмаа анаа эмчи институдунга өөренип турда, хөөкүй честем Красноярскиже чок барган чүве, мен Бадыраа-биле кады Саяп кырындан уткуп алдым. Оннааны оор эвес, чүү дээр боор, ынчалза-даа ажы-төлү ёзулуг кижилер болгулаан. Үзес харын, эң улуу болгаш, эртем-билигге чедипмээн. Ынчан-че база ындыг турган. А Бадыраазы — Кызылда эмчи, Сумбаа — Кызылда уруглар бажынында кижизидикчи, Бадарчы боду — зоотехник. Өрт шеригиниң эртемин база чедип алган, анаа ажылзап-даа чорду. Үрбүнге башкылааныныы болгаш «Улуг-Хая» совхозка кол зоотехниктээнинин соонда «Күш-ажылдың хостуу» совхозту директорлаан. Ам — Улуг-Хем район Советиниң даргазы. Ооң күш-ажылчы оруу ол-ла-дыр.

Бадарчы Сенгиевичиниң дуңмаларындан Ак-кыс Томочакова — Ак-Довуракта кижи эмчизи, Дондуй-оол — «Бурунгаар» совхозта кол мал эмчизи, Оюмаа — Кызылдың № 9 школазында танцы башкызы, ол Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Бичекей — Ак-Довуракта паспорт столунуң начальниги. Бадарчының улуг уруу Алена — Шагаан-Арыгда эмчи, Мергени шериг соонда Улан-Удэниң технология институдунуң студентизи болган. Бажынында Алянаазы — онгу класста. Уругларының авазы Күскелмаа Тулушовна — хоочун эмчи. Бадарчының бо улустарын мынчаар адап каарымга-ла, оларның кандызы тайылбыр чокка-ла кымга-даа билдине бээр. Ындыг кижизиг мөчте үлегерин, оон херек кырында боттандырып келген кижи — Бадарчы боду. Ооң ажылынга-даа, бодунга-даа, улустарга-даа негелделии моон ал-дег.

Бадарчының төрүттүнген чери — Тес-Хем кожууннуң Тес сумузу. Ам Эрзин суурга барзывааза, ооң мурнуу талазында самолет хонар черни эскерер силер. Оон база-ла мурнуу чүкче көрүптериңерге, бүүрелниң элезиннер бетинде хем (Тес) чыдар. Ында инек-караа болгаш кылыл-кат үнген булуң бар. Ооң кол уңужу — чыжыргана. Кара-Тей баарында ол черни Күжүр-Булуң дээр. Чоок-кавының аалдары шайга каар күжүрүн оон алыр. Бадарчының төрүттүнген чери ол. Анаа ол бо-ла чеде бээр.

Беженнээ хүнүнде ооң караанга күжүр Күжүр-Булуң көстүп тур боор. Ынчангаш анаа төрээн черин тегерип каап, чонунга бараан болуп чорууруң болгаш кандыг дег кадыкшылды, аас-кежикти күзевишаан, ооң дилээн күүседип, «өршээ-өршээ!» деп шүлүүмнү номчуп берейн:

Арга-ыяш-даа шаарарды,
Агым суглар ара катты,
Ам даарта чүү боорун
Аазадыпкан көрүп ор мен —
А Богда Бурган, өршээ!
Албатыңны мени өршээ!
Оорлаар, үптээр, күштээр
бачыг
Оран-чуртум бүргей алды.
Ок-боо тудуп, ойлатчыры
Оюнчук-ла болу берди —
ОМОН шериг, мени өршээ!
Орус, тыва чонум өршээ!
Бойдузувус, малывыс-даа
Бодувустан ырап-ла тур.
Аъш-чем-даа арлы берди,
Аш-чут, өлүм кызап келди —
Христос Бурган, өршээ!
Хлеб-тараа, хырным өршээ!
Хлеб безип садып чиири
Хилинчектиг болу берди.
Рынокка четкелекте,
Ынайлай бээр чыгыы-дыр
мен —
Борис Ельцин, мени өршээ!
Богда Бурган, чонум өршээ!
Чагырга-даа, Хоойлу-даа
Сандараш-даа туруп берди.
Чаргылдажыр, өршээд дилээр
Чаңгыс-даа чер тыппас-тыр
мен —
Депутадым, мени өршээ!
Дээрде Бурган, чонум өршээ!
Карл Маркс «Капиталын»
«Кама сутра» солуп алды.
Кандыг чогаал өөренир мен?
Кайы суртаал эдерер мен? —
Хайыракан, мени өршээ!
Хамык чонум база өршээ!
Бөмбүрзектиң кыры черде
Бөгүн менде болчукчу чок.
Өрү көрүп, чалбарыырдан
Өске чүнү канчаптар мен? —
Өршээ, Бурган, өршээ-өршээ!
Өл-ле тыным өршээп-ле көр!
Аллах, Иисус, Богда — кым-даа
Ам менче көрүп деп бе?
Эротика, секс безин
Эм-дом тоолас болу берди —
Каяа тейлээйн,
чүге чүдүүйн?
Канчаар-чоор мен?
Өршээ-өршээ!

Чооду **КАРА-КҮСКЕ.**

ДАЙЫННЫҢ БОЛГАШ КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ИНВАЛИДТЕРИНГЕ, ДАЙЫН КИРЖИКЧИЛЕРИ — ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫЛАРГА, ТЫЛГА КҮШ-АЖЫЛ ДЭЭШ ССРЭ-НИҢ БОЛГАШ ТАР-НЫҢ ОРДЕННЕРИ БОЛГАШ МЕДАЛЬДАРЫ-БИЛЕ ШАҢНАТКАН ТАР-НЫҢ ХАМААТЫЛАРЫНГА, ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ШАҢНАЛДАРЫН АЛГАН ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ НЕМЕЛДЕ ЧИИГЕЛДЕЛЕР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың сентябрь 8. №119 Кызыл хоорай.

Республикада социал-экономиктиг байдалдың улам ыңай дүшкүүрел бар чыдары, бирги херегледдиң үлетпүр болгаш аъш-чем бараан-нарынга, коммунал ачы-дузазынга өртектерниң өзүп турары чурттакчы чонунуң дыка хөй кезектериниң, ылаңгыя пенсионерлерниң, инвалидтерниң, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерниң, назылап кырааннарның амыдырал-чурттаарының байдалдарын бакcыраткан. Ада-чурттуң Улуг дайынының аарыг болгаш чааскаан арткан инвалидтери, 2000 рубльден эвээш пенсия ап турар пенсионерлер берге байдалда келген.

Дайынның болгаш күш-ажылдың республика болгаш районнар ниитилелдериниң, инвалидтер ниитилелдериниң саналдарын база дилеглерин өөренип көрбүшаан, оон-биле кады амыдыралдың деңнелин экижидер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Республика девискээринге 1992 чылдың октябрь 1-ден эгелеп күш-ажылдың болгаш дайынның I база II бөлүктериниң инвалидтеринге, дайын киржикчилери — тыва эки турачыларга, тылга күш-ажыл дээш ССРЭ-ниң болгаш ТАР-ның орденнери база медальдары-биле шаңнаткан ТАР хамаатыларынга, Тыва Республиканың чазак шаңналдары-биле шаңнаткан болгаш 2 муң рубльден эвээш пенсия ап турар пенсионерлерге дараазында немелде чиигелделерни доктаадып тургузар:

— административтиг районнуң иштинге хоорай иштиниң хөй-ниити транспортунга (таксиден аңгыда) халас чоруурун;

— радио точкаларын халас ажыглаарын;

— телефон ажыглааны дээш абонемент өртээнге, амыдырал херегселдеринге ажыглаан газ өртээнге, квартира хөлезининге болгаш электри энергиязы дээш өртекке 50 хуу чиигелдени;

— эмнелгениң хуузу 60 чеде берген чаңгыс каът ыяш бажыңнарны квартира хөлезилекчилеринге хууда кылдыр халас дамчыдып бээрин;

— эмчилерниң рецептилериниң ёзугаар эмнер садып аарынга 50 хуу чиигелдени.

Көрдүнген чиигелделерниң акшаландырарын республика бюджединиң болгаш чурттакчы чонга социал дузаның районнар база Кызыл хоорай фондуларының күчү-биле боттандырар.

2. «Афганистан республиканың интернационалчы хүлээлгезин күүседип тургаш өлүрткен дайынчыларның нелеринге пособиелерни тыпсыр болгаш пенсияларының хемчээлин улгаттырар дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың апрель 22-деги доктаалынга немей өлүрткен дайынчыларның нелеринге көрдүнген пособиелерниң хемчээлин 450 рубль чедир өстүрер.

3. Чурттакчы Чоннуң социал камгалал министерствозу (Киров), Сан-хөө министерствозу (Ондар), районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргалары бо доктаалдың күүселдезин хандырар ужурлуг.

4. Бо доктаалдың күүселдезин контрольдаарын Чазак Даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызының секретариадынга дагзыр.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи
А. МЕЛЬНИКОВ.

АНЫЯК МАЛЧЫН

ЧУРУКТА: Байлак Минчей бо чылдың чазынында Тес-Хемге ортумак школаны доозуп алган. Оон ада-иези ында «Чодураа» совхозтуң малчыннары. Эрткен алды чылдың дургузунда олар хойларны кадарып, мал ажылын хөгжүдеринге шалыпчы үлүүн киирип келгеннер.

Бо чайын ортумак школаны доосан Байлак Минчей ада-иезинге дузалажып, үш чүс ажыг хойну кадарып, Шуурмактың одарларын эргип чайлаан. Хаялыг-Каъттың суглуг чериниң чоогунга ооң ада-иезиниң аккыр өө ырактан көстүп турар. Оолдуң кадарган малы Шуурмактың чурумалдыг чиңгир ногаан алаактарын каастап чоруур.

Малчын оол Байлак доруг аъттыг. Мунарга ылгыны аажок: челер-даа, чыраалаар-даа. Ол ачазы Дыртый-оол Магарандаевич Минчей-биле хойларны ээлчежип кадарар. Авазы Зоя Бораевна Минчей аалда ажыл-ижин кылыр. Кырган-ачазы Увандай Төре Бады база аъттыг чоруур. Алаактарже одарлап кирген инектерни, бызааларны кадарып каракта ажылдыг.

Малчыннар Шуурмакка малын одарладып семиртип алгаш, Тес-Хемниң чоогунче күзеглеп чорупкан. Аныяк малчын Байлак ада-иезинге дузалажып, малчыннап кыштаар деп шиитпирлээн. Келир чылын Кызылга кээп өөренир күзелдиг.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

АДА ТӨӨГҮЗҮ — АЛДЫН

Шалык чурттуг Шыырап-Хелиң оглу Сундуй ам 82 харлыг. Ак өшкү дег сегел салдыг, кадыр хавактыг өгбениң оглу, кызы-биле кады өстүм. Ооң уругларында чараш кыстар, назык хөглүг, эрес-кежээ оолдар-даа бар. Шыырап Сундуй өгбениң бистиң ниитилелге ажыктыг, хууда салым-чолун бижиир деп шиитпирледим. Бо дээрге чүгле оон эвес, а Тыва кижиниң төөгүзү-дүр. Тес-Хем кожууннуң шырайы, чүлүмээргүү — амыдыралче эрүү мында сиңниккен болгаш шөйдүнген.

1947 чылдың Шалык сумузунга Улуг Артче көжүп ажар орук ажыттынган. «Тараадан калбактанган — тодуг, малдан калбактанган — каас» дижир. Шыырап Сундуйлар мээң адам өгбемниң төрел-сады-биле куда-баар бооп төрелдешкеш-ле, кым-чеңгемин эдерткеш. Берт-Даг сумузунуң Теректиг-Хемниң солагай талазы эриинче кыдыр малын чиилледир сүргеш, аът-шарызынга өг-оранын каңгырадыр чүдүрткеш, арлы берген.

Тараажы, малчын амыдыралды Теректиг-Хемниң ховуларындан эгелээри ол. А өске эр чон база-ла оларның соондан шуужупкан. Оларның ол ажылышкыны суурежун амыдыралче орук деп, улус чугаалады берген. «Шалыктар арай-ве деп кыйгыга туралыг. Өг-өс дег чон болгай бис, оглум» деп ачамның чугаазы бөгүн безин уттундурбаан.

1948-49 чылда эге школазы Деспенден чүс ажыг километр черден көжүргеш, Берт-Даг суурга клуб кылып кагды. Кайгамчык чараш, ол үеде эң ховар дээн телевилел-биле туткан садыгны ол-ла ийи чыл иштинде Деспен суурдан көжүрген. Ам-даа Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң төвүнде үлетпүр бараан садыы ажылдап тур. Шыырап Сундуй, Чавырык Чооду баштаан аныяк эрлер орус чолаачылар-биле ол ажылды кылып турганы караамга көстүп келир. Эске аныяк-өскенниер эр-кызы чокка диңмирөп-ле турар чүве. Теректиг-Хемниң оң-солагай ийи талазынга муң-муң чадыктарны аъттар-биле оваалаптар. Оон түңнелинде Теректиг-Хемниң солагай талазынга шалыктар, оң талазынга чоодулар суурдугаштары кайгамчык шапкыны-биле хөгжүп эгелээн. Балды уштар кижи бүрүзү тудугга ажылдап турган. Шалыктардан: Мартай-оол Шалык, Самдан Шалык, Чаанмай Намчал, Бичет Чанман, Доржукпан Амырдаа... Чоодулардан Шынгазвоо, Кежик-Чыргал, Чооду Тыртый-оол, Төкпураа Чооду, Шойдак, Цирк Булчун, Сартыылдардан: Дүктүг-оол Чооду, Күлзек Чооду, Чооду Нурзат... Кезек хемчиктен: Кара-оол Делег, Шыйла, Тас, Мөңгүн-оол, Калдар-оол оларның бригадалары эртен эрте, кежээ имир дүшкүже тудуг кылып турдулар. Оларны бригадирлер Шыырап Сундуй, Чавырык Чооду удуртуп турган.

Хоочуннар аравыста

«Кызыл тукчулар» биле «ленинчилер» чаңгыс колхоз болуп каттышкан соонда, төрел бөлүктер улам иштии-сагыжын билчип, аныяктар өг-бүле тудуп, Берт-Даг суурну сайзыратканы ажы-төлге канчап солун төөгү болбас боор. Ленин аттыг колхозтуң даргазы Николай Мөңге, «Кызыл туктуң» Михаил Енаак каттышканда даргаларывыс ол.

Бо чүүл төөгү-биле холбажы берген чүве төлээзинде, Берт-Даг суму чагырыкчызы Василий Чыңдыгырның улуу мында база бар. Суурнуң тудуг болгаш өске-даа ажылдарны хөгжүдеринге аът-шары кол рольду ойнаан. Чылгычылар Арапчор Сайын-Белек, Бавыын-оол Чооду, Санчат Нанчат, Күрдаа Чооду, Агбаан Дондурнуң ак сеткилдиг тура-соруу мешаа эдаттынмайн барбас.

Тараалан ажыл-агыйжы чорук амыдыралдың үндезини болгай. Теректиг-Хемниң соңгу, башкы ховуларындан Седип-оол Чооду (соонда чолаачы), Шалык Ланзы (соонда чолаачы), Уржанай Дазыл-оол биле Сюров Чооду (ам-даа техникадан салдынмаан) болгаш Сайын Хүлер-оол элбекшилдиг дүжүттү бергеннер. Ол чорук колхозчуларны шыгап-ла, тараа-биле хандырган.

ТАР-ның Кызыл Тук орденниглери Уржанай Хүүрак-оол, Самба Санаа, Донгул Намынол, Чамзырай Шагжы, Араажы Ярбиль, Седен Данил база Ширнин-оол Айыжы шээр малды он-он муң-биле колхозка өстүрүп бергенин оюп эртпес ужурлуг бис. Ол ышкаш Берт-Даг суурнуң хөгжүлдезинге электри станциязы, ыяш дилер цехтерни Шыырап Сундуйнуң бригадирлеп турган үезинде туткан. Механик Палык Бора, электрик Михаил Коштай-оол теректигжилерге эң баштайгы чырыкты берген тыва кадрлар ол.

Кандыг-даа ажылга эң-не нарын дериглер кылыр буянныглар база турар. Соңга, хаалга, бажың эт-херекселин кылыр улустуң аразында Шывык Үрле, Тас Деспижек, Калдар-оол Ооржак тергиидеп турганнар. Амгы үеде Шыырап Сундуй өгбениң угаан-сарыылы чарт хевээр. Ус-шевер дарганнарның аттарын безин адап, алгап олурду. Дажы Иван, Мөңгүн-оол Ооржактың маска, дөжүзү янзы-бүрү эт-херекселди кылган. Шыырап өгбе тудугга бригадирлеп 8 чыл ажылдаан. Эң соолунде 1955 чылда мал ажылынче үнерде ферма эргелекчизи болуп үнген. Ол колхозка хөй орулганы берип турган база бир аалдырның тудуун дооскан. Ол болза күш фермазының эптиг эки кажаазы-дыр. Ол черде 1991 чылда дагааларны тудуп эгелээн.

Республикага ат-сураг дыңзыг турган «Өртен» сүт-бараан фермазынга оолдары, кеннээтери, кыстары, күдээлери, өг-бүлези болгаш чоок эш-өөрү-биле ак сеткилдиг ажылдап чораан Шыыраптарның ажы-чын төрел бөлүүнде чазак орденин кадаваан, алдарлыг малчын четпээн кижи ховар. Шупту хавыялыг чордулар.

Өг-бүлениң херээжен ээзи, 15 кижиниң бирээзи, Сүрүнчап эзениң ажы-төлге эвилең чагайын үргүлчү сактып келир мен. 1966 чылда Шуурмактың Шокар-Оймак деп черге бөлүк аныяктар концерттиг аалдап чеде берген бис. Сүрүнчап кырган-ава өшкү өзеткеш, 9 артисти бистерни изиг-хайнатсан. 22 тавакты шууштур салыпкаш, бүгү бар чемин үлей каавыткан. «Ыт думчуун борбаңнатпас, уруг караан кылапнатпас» деп үлегер домак бар. Ол фермада 22 өреге бар болган. Холу чемзиг энеин ам-даа сактып чоруур бис. Сундуй өгбениң ынакшылы ажыл-иште, амыдыралда, а Сүрүнчап энениң ынакшылы ажы-төлүнде, хоор чонунда-дыр деп чүвени ынчан билген мен.

Сундуй биле Сүрүнчап Шыыраптарның кыстары үш ожук «дажы» хуңдулуг дыштаныгада-даа болза, «Өртен» сүт-бараан фермазының 90 хуузу Шыыраптарның ажы-төлдери болдур ийин. Сундуй өгбезиниң алыс сагыжы амыдыралда, бүүрүл бажы өгде олурар чорду. Оон биче оглу Тыва Республиканың Чазааның кежигүнү Биче-оол Шыырап ол-дур. Өгбениң уругларының, уругларының уруглары шупту 83 четкен. Бай-ла төрел бөлүк але. Кижизиделгези онзагай улус. «Хол изин бут изи часпас» деп чүве ол-дур. Амыдыралчы, чон дээш уйгу-дыш чок чурттап келген, бөдүүн ажыл-ишчи өгбелерниң кыска төөгүзүн ажыдыптарга, «алдын» эштинелер уштунуп келир-дир. Шыырап-Хелиң оглу Сундуй өгбениң ада-ызы-гуурунуң алгыш-йөрээли-биле бо чүүлдү доозайн.

Деспен, Серлик чуртумайны
Деспи Шалык чонумайны.
Баян-Оваа чуртумайны
Бай-ла Шалык чонумайны...

«Ада төөгүзү — алдын, ие төөгүзү — мөңгүн» дижир. Улуг өгбелерниң буянынга чоргаарланып, оларның эгелеп каан ажыл-херээн аныяктар бистер уламчылаар ужурлуг бис.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

ТЫВА ЧОНГА—XIV ДАЛАЙ-ЛАМАНЫҢ НОМУ

Ылыктыг Далай-Лама бистиң республикага кээп турган үезинде чон оон номун садып ап, автограф сагылын четтирер дээш маргул үезинде комну тапаанче тудуп алгап олурганын кижи эскербес арга чок. Тыва чонга ындыг улуг белекти «Новости Тувы» бизе бүдүрүлге чери берген. Өрүнчүг Номнуң даштында Далай-Ламаның чуруун тырттырган. «Чуртталганың сорулгазы» — «Цель жизни» деп адын тыва, орус дылдарда бижээн. «Аас-кежикти канчап чедип алырыл», «Бистиң ынак болур күзелиивис», «Өөнүктер болгаш дайзыннар» болгаш өске-даа эгелерин номчуп олургаш, номда чүнүң дугайында бижип турарын номчукчу дораан билип каар.

Делегейниң Нобель шаңналының лауреаты Далай-Ламаның ному 3000 экземпляр кылдыр үнген.

Бистиң корр.

Хөй-ниити болгаш бойдус

СУГЛАРНЫ ХИРЛЕНДИРБЕС

Бо чылдың эрткен үезинде Тыва Республиканың экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң суг курлавырларының камгалалының килдизи 60 хире хыналданы чорудкан. Оон түңнелинде суглуг черлерниң, хөлдерниң, хемнерниң болгаш суг камгалалының зоналарын хирлендирип, бокталдырып турарының хөй чижектери илереткен. Организацияларның, бүдүрүлгелерниң болгаш хууда кижилерниң хүн бүрүде ажыл-чорудулгазы-биле хамаарышкан бойдусту хирлендириишкиниң, бокталдырышкынының болдурбас дээш хемчеглерни ап чорудуп келзе-даа, бойдусту хирлендирери болгаш бокталдырары канчап-даа эвээжевейн турар. Бир эвес кайы-бир бүдүрүлгениң талазындан бойдусту хирлендирери, бокталдырары эвээжеп турары бар-даа болза, ол чүүл бойдус камгалалының талазы-биле хемчеглерни ап чорутканы-биле эвес, а продукция бүдүрериниң эвээжеп турары, бүдүрүлгелерниң ажылында үзүктелиишкиннер бары-биле харылзашкан.

Хөй чылдарның иштинде Кызыл-Мажалык эът комбинадының бүдүрүлгезиниң хирлиг суун Хемчик хемниң суг зоназынче аксып келген. Оон түңнелинде хемниң чоок-кавызында хирлиг, чыттыг, улуг шалбаа оңгар тыпылган. Бо чылын Кызыл-Мажалык эът комбинадын 500 муң рубльге штрафтааш, ону тырткан, а комбинаттың директорун база 100 рубльге торгаан. Оон соонда хирлиг суг туруктурар оңгар тударынга акша-хөреңги тыптып келген. Амгы үеде комбинаттың хирлиг суун тускай машиналар-биле ол оңгардан үндүр сөөртүп турар.

Бойдус камгалалының талазы-биле хемчеглер чорудар ажыл Кызылдың эът комбинадында ам-даа чугаажылээн. Улуг-Хемче комбинат эки арыглаваан, хирлиг суун аксып турар. 1992 чылдың 9 айларында 39 тонна будумелдерни Улуг-Хемче аксып кииргенн. Ол дээрге доктааттынган ой-чижектен 6 (!) катап хөй боор турар. Эрткен чылга бодаарга, бо чылын хемче янзы-бүрү будумелдерни 9 тонна эвээшти агыскан. Бо чүүл бүдүрүлгеге ажыглаан сугну арыглаарын экижиткениниңден эвес, а комбинатта продукция бүдүрериниң эвээжээниңден, оон ажылында үзүктелиишкиннер бар болганындан үнген. Бир эвес бүдүрүлге мурнуку үеде ышкаш бүгү күжү-биле ажылдап турган болза, оон Улуг-Хемче агыскан хирлиг суунуң хемчээли ам-даа улгатканы чугаажок. Хирлиг суг арыглаар дериг-херекселдериниң күчүзүн улгаттырар талазы-биле ажыл Кызылдың эът комбинадында ам-даа эгелевээн. «Тыва тудуг» күрүнениң аренда-кооперативтиг девискээр-тудуг каттыжыышкыны ол тудугну чорударын аткаарладып келген. Чылдагааны — тудуг материалдарының болгаш ажылчын күштүң чедиишпези. Бо-ла чылдагаан-биле Кызыл хоорайның арыглал дериг-херекселдериниң күчүзүн улгаттырары база шиитпирлеттинмейн келген. Ажыглаттынган сугну арыглаарының дериг-херекселдериниң күчүзүн улгаттырбайн келгениниңден Улуг-Хемче агып кирген сугнуң хемчээли үе эрткен тудум көвүдеп олурар. Бо чылдың 9 айында Улуг-Хемче 495,4 тонна янзы-бүрү ховалыг будумелдер суг-биле агып кирген. Ол дээрге эрткен чылга бодаарга, 140 тонна хөй, доктааткан ой-чижектен 3,2 катап ажып турары ол. Ажыглаттынган будумелдерни суг-биле кады Улуг-Хемче аксып киирип турар бүдүрүлгелерниң илереткеш, бойдус камгалалының талазы-биле хемчеглерни ап чорудар оларның удуртукчуларынга сагындырган.

«Алдын», «Кызыл-Кум» болгаш «Ойна» деп алдын казып турар артельдерде бойдус камгалалының негелделерин канчаар сагып турарын каш катап хынаан. Алдын чуп турар хемнерниң адаккы агымынга чорудкан хыналдаларда ап көөрге, алдын тывыкчылары бойдус камгалалының талазы-биле хемчеглерни ам-даа ырак долузу-биле ап чорутпайн турар деп чүвени көргүскен. Алдын чуп турар черлерниң чоогунда хемнерниң суу хирленген боор турар. Улуг болгаш Биче Алгыыктар, Сыстыг-Хем, Ойна Улуг-Хем хемнериниң суун [illegible] алдын тывыкчылары [illegible]. Россия Федерациязының бойдус камгалалының дугайында хоойлузун хажытканы, бойдусту камгалаар талазы-биле хемчеглерни чогуурулу-биле албааны дээш «Алдын» артельди — 50 муң, «Тыва алдын» каттыжыышкынын 100 муң рубльге штрафтаан. Оон аңгыда алдын тып турар артельдерниң удуртукчуларын ниитизи-биле 47 муң рубльге торгаан.

«Красноярскэнерго» бүдүрүлге каттыжыышкыны база бойдуска хамаарыштыр хажыдыышкыннарны ажылының үезинде кылып турар. Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хөөлбээниң деңнели 540 метр деңнелге чедир (Улуг-Хемниң Чаа-Хөл девискээринде) Тыва Республиканың экология министерствозунуң чөпшээрели чокка кедурген. Оон түңнелинде сиген шөлдери сугга алыскан. Шак ындыг чүүл дээш «Красноярскэнерго» бүдүрүлге каттыжыышкынының ниитизи-биле 600 муң рубльге ийи катап штрафтаан.

«Жилье» кооперативтиң, «Тыва автоорук» септелге-тудуг бүдүрүлге каттыжыышкынының арыглал системазы база багай ажылдап турар. Бо чылдың 9 айының иштинде ниитизи-биле 11,3 тонна будумелдерни суг-биле кады Улуг-Хемче аксып кииген. Арыглал системазының багай ажылдап турарының кол чылдагааны оон күчүзүнүң эвээжи. Бүдүрүлгеге ажыглаан янзы-бүрү будумелдерни арыглаар шыдавайн келгени. Арыглал системазынга телевилел ёзугаар доктааткаандан 5 катап хөй хирлиг суг кээп турар. Акша-хөреңгиниң, тудуг материалдарының чедишпезинден «Тыва» автоорук каттыжыышкыны арыглал системазының күчүзүн улгаттырар арга чок болган.

Тываның хемнериниң, хөөлбектерниң, хөлдериниң кольдуунда бүдүрүлгелер хирлендирип турар. Оон кол чылдагааны — бүдүрүлгеге ажыглаан сугну, будумелдерни арыглаар дериг-херекселдерни шыгар чок тудуп, бүдүрүлгениң күчүзүн улгаттырып тура, арыглал системазының күчүзүн чергелештир улгаттырбайн турары. Тываның Экология министерствозу бо талазы-биле ажылдап бүдүрүлгелер-биле доктаамал чорудуп келзе-даа, байдал улуг-ла экиживейн турар. Россияда болгаш Тывада экономиктиг айтырыглар бергедеп келген бо үеде бо ажылды экижидери улам нарыыздаан, ынчалза-даа бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазының артыкчылы будумелдер, хирлиг суг-биле республиканың хемнерин хирлендирер орук-биле [illegible] чорудар апаар.

Вера СМИРНОВА,
Тыва Республиканың экология болгаш бойдус курлавырларының талазы-биле министерствозунуң куринспектору.

Бир материалга
хамаарыштыр

АМДАЖЫДЫП ТУРАР

Бо чылдың сентябрь 3-те «Шын» солунга үнген хоочун журналист Селен Хертектиң «Бажы эъттенген маадырлар» деп чүүлүн номчааш, сеткил-сагыжым көдүрлүп, бо чүүлдү деткип, бодумнуң бодалдарымны илередикседим.

Кем-херек үүлгедикчилеринге болчурувус кончуг-дур. Ындыг боорувуска оларның бажының эъттенип турбазының аргазы чок. Ылангыя ада-иелерниң талазындан оглу-кызынга болчур чорук нептерээн. Мээң-не оглум азы уруум ындыг эвес дээр.

Тывалар оорланып, дүржоктанып, арагалап турарывыс меге эвес. Мындыг багай чоруувусту чеже чажыртынар бис. Боттарывыс боттарывысты-ла эки чагыртыннып көрээли. Чурумувусту Москва тудуп бээр бе? Хоойлу-дүрүмнү шыңгыырадыр, оон республиканың онзагай байдалынга дүүштүр тургузуп ап болур арга бар-дыр.

Акша эргилдезин экижидер дээш арага садыглаашкынының «суглуун» шуут салыпкан. Оон база эки чүве үнмээн. Хөөкүй чон бар-чок акшазын үзе ижип турул берди. Кемниг-херектер үүлгединишкиннинде кол-ла буруу — арага. «Арагада буруу чүү боор, чем ышказыл. Хамык буруу кижилерниң боттарында» дээр болгай бис. Ол база шын-на ыйнаан. Ынчалза-даа арага чок турган болза, кым анаа-ла [illegible] калчаарап бээр ийик. Чамдык национальдыг кижилерни араганы өйлеп, [illegible] ажы-ла [illegible] чорувур-дур. Бистиң тыва чон мындыг эвес чүве-дир. Ылангыя угаан-медерел [illegible] ижерин болзаар. [illegible] чүге билдиривес бис? Арагалаарывыс талазы-биле болувуска болупшулагаан. Чарымычыг-ла апарган бис. Бо багай [illegible] ам [illegible] талдай берген. Бо хайыт халаптан канчап адырылып алыр бис чоор. Эм-дому, арга-хоргазы кайдал, [illegible]. Бо хамыктан адырлыр аар болзувусса, бүгү байдалывыс орталаныр-дыр ийин.

Хүргүл-оол **КАН-ООЛ.**
Тээли суур.

ХУУЖУДУЛГА ЧЕГИ ДЕП ЧҮЛ?

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КҮРҮНЕ ЭТ-ХӨРЕҢГИЗИН ЭРГЕЛЕП-БАШКАРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРҮНЕ КОМИТЕДИНИҢ ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА ТАЙЫЛБЫРЫ

Хуужудулга чеги Россияның хамаатызы бүрүзүнге хуужудулгага киржир арганы берип турар. Оон өртек-үнезин рубль-биле хемчээп үнелээр, ынчалзажок чек — акша эвес-тир. Ол чек дээрге — оон мурнунда күрүнениң турган эт-хөреңгиде силерниң үлүүңер-дир, чекти алган соонда, оон төлээлеп турары эт-хөреңгиниң боттарыңар баш билир эргелиг силер. Хуужудулга чегин Россияның хамаатызы бүрүзү — кавайлыг чаш уругдан ушпа кырганга чедир кижи бүрүзү алыр. Боттарыңарның хуужудулга чегиңерге силер кайы-бир бүдүрүлгениң, инвестиция фондузунуң акциязын азы эт-хөреңгизин садып ап болур силер, хуужудулга чегин туда акшага садыптары база силерниң эргеңерде.

Сактып алыңар: хуужудулга чегин канчаар ажыглаары — ол дээрге силерниң боттарыңарның хууда шиитпириңер, оон түңнелдери дээш боттарыңар харыысалгалыг силер.

БОТТАРЫҢАРНЫҢ ЧЕГИҢЕРНИ САДЫПТЫП БОЛУР СИЛЕР, ЫНЧАЛЗАЖОК БОДАМЧАЛЫГ БОЛУҢАР!

Боттарыңарның хуужудулга чегиңерни садарынче далашпаңар. Эт-хөреңгиге боттарыңарның үлүүңерни туда акшаже шилчидип тура, рубльдиң үнезин кудулай бээрин утпаңар, а эт-хөреңгиниң шын, чөптүг ажыглаар болза, оон үнези бадып, өртек-үнези чингевес, а харын-даа силерге орулганы берип болур.

Хуужудулга чеги — чедиишкиниң болурунга кижи бүрүзүнге берип турар арга-дыр. Оортан эгелеп алгаш, силер байый берип болур силер, ынчаарга ол силерниң чүгле боттарыңардан хамааржыр.

Хуужудулга чегиңерни садыптар деп шиитпирлеп алзыңарза, бистиң мындыг үш сүмевисти сактып алыңар:

— чекти алган дораан-на саптаңар. Баштайгы элээн каш айларның дургузунда кижилер холунга берген чектерниң рынок өртээ дыка улуг өскерлиишкиннерлиг болуп болур. Чекти алган дораан садып тура, чиик өртекке берипчип чадавас силер;

— боттарыңарның хуужудулга чегиңерни садыптар мурнунда ону Москвада, Санкт-Петербургта азы өске-даа улуг хоорайларда кандыг өртектиг садып турарын билип алыңар. Ол дугайында медээлерни солуннардан, массалыг информацияның өске-даа чепсектеринден билип ап болур;

— аргалыг болза албан элээн каш садып алыкчыларны тып алыңар, оларның чектерни кандыг өртекке садып ап турарын деңнештириңер.

Сактып алыңар: чектерни садып ап турар кижи бодунуң аргаларын көвүдедир, а чегин садып чорудуп турар кижи ындыг аргаларын чидирер!

ЧЕК АКЦИОНЕР БОЛУРУНГА ДУЗАЛААР

Хуужудулга чегин чүгле күрүне эт-хөреңгизин садып алырынга чүгле чаңгыс катап ажыглаар, оон соонда чекти күш чок болдурар.

Эт-хөреңгини канчалдыр база кымдан садып алырыл? Бир эвес силер «биче бизнесче» кирер болгаш улуг эвес бүдүрүлге садып алыр күзелдиг дижик силер, боданып көрүңер, боттарыңарга чоок кижилер-биле каттыжып алгаш, чижээ, өг-бүлениң чектерин каткаш, оларны аукционга азы конкурска төлевирниң чамдызы кылдыр киирип болур силер. Силерниң сонуургааныңар объектиниң өртек-үнезиниң 35 хуузун чек-биле төлеп каап болур.

Сактып алыңар: хуужудулга чектери муниципалитет өнчүзүнүң бүдүрүлгелерин садарынга ажыглаттынмас (а ол дээрге — садыгның, ачы-дуза адырының, ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелериниң хөй кезии-дир).

Силер чегиңерге шилип алганыңар улуг азы ортумак бүдүрүлгениң акцияларын садып алгаш, «улуг хуужудулгага» киржип болур силер. Ындыг садыглажыышкынны кылыр алырынга силерге Федерация эт-хөреңгизиниң Россия фондузунуң азы эт-хөреңгиниң девискээр фондузунуң чер-черде салбырлары, а бир эвес олар чок болза — эт-хөреңгини эргелеп-башкарарының девискээр комитеди дузалаар.

Акция садып алырда боттарыңар сестир болзуңарза, тускай харылзаштырыкчыларга — тускайжыткан инвестиция (акша салыышкын) фондуларынга чеде бериңер. Ындыг таварылгада силерниң орулгаңар бедик эвес-даа болза, каражалыг апаарындан магадылалдыг болур силер.

СИЛЕРДЕ БОДАНЫП САЙГАРТЫНАРЫНГА ҮЕ БАР—ЫНЧАЛЗАЖОК ЭМИН ЭРТТИР ҮР БОДАНМАҢАР!

Хуужудулга чеги 1992 чылдың декабрь 1-ден 1993 чылдың декабрь 31-ге чедир күштүг. Ол хуусаа төнген соонда, чекти күш чок деп санаар болгаш силерге ол дээш (чидирипкенде база) кандыг-даа компенсация төлевес.

Ындыг болганда чекти ажыглаарының тааржыр аргазын, оон күштүг болур хуусаазының төнерин маңаавайн, дилеп эгелеңер. Бодап алган чүүлүңерни чедип алырынга силерге үе чедишпейн барып болур болгай.

АКЦИЯЛАР ДУГАЙЫНДА ЧҮНҮ БИЛЗЕ ЧОГУУРУЛ

Россияда хуужудуп турар душкан-на бүдүрүлгениң акцияларын садып ап болур силер. Акцияларның өртээн аукционнарга тодарадыр. Ындыг аукционнарны эрттирип турарының дугайын солуннардан, массалыг информацияның өске-даа чепсектеринден билип алыңар. Аукционга киржири-биле оларны эрттирериниң чурумун база ылаптыг билип алыры чугула.

Боттарыңарның бүдүрүлгеңерниң акцияларын садып алыр эргелиг силер. Оларны чиигелделиг өртек-биле садып ап болур. Силерниң бүдүрүлгеңерде ажылдап турар хуужудулга талазы-биле ажылчын комиссияга чеде бергеш, акцияларның чиигелделиг садыглаашкыны кажан болурун база оон чиигелделери кандыызын билип ап болур.

Кандыг-даа таварылгада силерниң садып алыр акцияларыңарны долузу-биле азы чамдык кезиин хуужудулга чектери-биле төлеп болур.

Силерниң акцияларыңар кандыг эргелерни бээрил:

— акционерлер хуралынга шиитпирлерни хүлээп алыр (хуралдарны чылда чаңгыстан эвээш эвес катап эрттирер). Акционерлерниң бадылаашкын принцизи: чаңгыс акция — чаңгыс бадылаашкын;

— чыл санында дивидентилерни (орулганы) алыр — акционер ниитилелдиң арыг орулгазының кезии-дир. Ол силерде бар акцияларның санынга дүгжүр;

— бүдүрүлге хоозураашкынга таварышкан, акционер ниитилел душкен таварылгада ниитилелдиң эт-хөреңгизин сатканындан кирген акша-хөреңгиден өрелиг черлерге өрени эгиткениндең арткан түңнүң кезиин алыр;

— силерниң эргеңерде акцияларны душкан-на үеде ону садып алырынга чөпшээрешкен кижиге садыптар. Акцияның өртээн садып алыкчы-биле эки тура ёзузу-биле дугуржуп тура тодарадыр.

Боттарыңарның акцияларыңарны фонд биржазынга база садып болур силер — ынчаар дээр болза, брокерге (рекламаны доктаамал көрүп туруңар) чеде бериңер. Аңаа силерге тааржыр өртекти алырынга магадылалды ап болур силер.

Акциялардан силерниң орулгаңар ийи кезектен тургустунар: акцияларга төлээр дивидентилерден (акционерлиг ниитилелдиң кежигүннеринге хуваар орулга. — **ред.**) болгаш акцияның рынок өртээниң өзүлдезинден. Чижээлээрге, 1994 чылдың январь 1-де силерниң акцияларыңарның рынок өртээ 10000 рубль болган дижик; 1994 чыл дээш 1000 рубль дивидентилер алыр силер; 1995 чылдың январь 1-ге чедир силерниң акцияларыңарның өртээ 13000 рубль чедир бедий берген дижик. Ынчан силерниң чылда ниити орулгаңар мындыг болур: 1000 рубль дивидентилер, аңаа 3000 рубльди кадар — ол болза силерге хамааржыр акцияларның рынок өртээниң өзүлдези-дир. Ниити түңү — 4000 рубль болур ышкажыл.

Мону сактып алыңар: акцияларга салыры кажан-даа арай-ла дадагалзаңчыг болдур ийин. Бир эвес акционер ниитилелдиң ажылы эки боол, ол сайзырап, хөгжүп турар болза, ол бодунуң акция салыкчыларынга хөй-ле дивидентилерни төлеп бээр болгаш оон акцияларының рынок өртээ өзүп турар. Ынчалза-даа ажыл-херек чогуувайн, таарымчалыг эвес байдалдар тургустунуп туруп бээр болза, акционерлер боттарының салган акша-хөреңгизин чидирип болурлар; акцияларыңарны садыптар болзуңарза, силерниң акцияларыңарның рынок өртээниң өзүлдези аңаа акшалар апаар.

ИНВЕСТИЦИЯ ФОНДУЗУ СИЛЕР ДЭЭШ САГЫШ САЛЫП ТУРАР

Инвестиция фондузу — ол дээрге чурттакчы чоннуң боттарының хуужудулга чектерин болгаш акшаларын саарылгага киирерин бүзүреп, берип турар саң-хөө чери-дир. Инвестиция фондузунуң акциязын садып алгаш, силер оон кады ээлээр бир ээзи апаар силер. Бүдүрүлге черлериниң акцияларын садып алырындан ол чүге иделгелдиг болурул?

Бирээде, инвестиция фондузу чаңгыс эвес, а хөй бүдүрүлге черлериниң акцияларының ээзи болур. Оларның чамдыктары хоозурап, банкроттар апарып болурлар, ынчалза-даа өскелери бедик орулганы эккеп болурлар — силерниң ортумак орулгаңар доктаамал, турум боол болур ышкажыл.

Ийиде, бүдүрүлге черлериниң дугайында медээ-дыңнадыгларны кичээнгейлиг чыып, хыңамчалыг сайгарып көргеш, фондунуң акша-хөреңгизин киирип болурларын шилип аар быжыг билиглер-биле чепсегленген кижилер инвестиция фондуларын удуртуп башкарарлар. Инвестиция фондузу бүрүзү бодунуң салыкчыларынга силерниң хуужудулга чектериңерни кандыг бүдүрүлгелерже болгаш канчаар салыр деп турарын доктаамал дыңнадып, чедирип турар ужурлуг.

Бир эвес боттарыңарның хуужудулга чектериңерге ындыг акция садып алыр деп бодаар болзуңарза, элээн каш фондуларның реклама чарлалдарын кичээнгейлиг өөрениң көрүңер. Бедик орулгалыг болурунарның дугайында аазаашкыннарга бүзүревеңер. Фонд эргелеп башкарыкчыларынга бүзүреп болур бе дээрзин эки билип алырын оралдажыңар.

Сактып алыңар: инвестиция фондулары — хуу албан черлери-дир. Инвестиция фондузунга силерниң салыыңар, шак-ла ынчаар хуужуттунуп турар бүдүрүлге черлериниң акцияларынга силерниң акцияларыңар куруг артып, чиде бербес дээрзинге магадылалды күрүне бербес. Чедиишкиниң чаңгыс магадылалы — силерниң угаан-сарыылдыг чоруунар.

Бистиң хүлээлгевис — силерге элээн каш сүмелерни бээри, а чүнү шилип алыры силерниң боттарыңарның херээңер. Кандыг-даа шиитпир хүлээп алыр болзуңарза, ол силерниң шиитпириңер болур. Оларның үре-садыызын силерниң салгакчыларыңар база ажыглаар, эдилээр болурун силерге күзеп артывыс.

РОССИЯЖЫЛАРГА ЭКИ БОЛУР БОЛЗА — РОССИЯГА БАЗА ЭКИ БОЛУР.

Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп-башкарарының талазы-биле күрүне комитеди.

ТЫВА ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ЧАА ПРОГРАММАЗЫНГА ХАМААРЫШТЫР

Башкыларга сүме

Моон мурнунда «Шынга» (сентябрь 16 № 179) Тыва литератураның чаа программазынга хамаарыштыр «Уран чогаалывысты уругларга арыг чедирээли» деп ат-биле үнген тайылбыр материалды парлаан. Бо удаада тыва литератураның чаартынган программазының төлевилелинден 5-9 класстарга көрдүнгеп азы тодараткан программа материалын парлап эгелээни бо. Класстар аайы-биле бердинген ук программа материалы чүгле төлевилел болганда, ону башкы бүрүзү чогаадыкчы ёзу-биле сайгара көрүп, бодунуу-биле шилип өөредирин (30 хуу чедир) база өөренип көөрү чугула. Мында «Программада немешкен» азы, «Программадан уштуп каапкан чогаалдар» дээнин 1986 азы 1989 чылдарның программаларының кайызы-биле өөренип турарын барымдаалап шүүштүрүп көөрүн сүмелеп турар деп билзе чогуур.

Ол ышкаш 10-11 класстарга чаа программа ам-даа тургустунмаан (ноябрь айдан бээр болур) болганда, амдызында 1986-1989 чылдарның программаларын бо чылдың июнь айда ББИ-ниң эрттирген курстарга берген эдилгелер ёзугаар база № 179 «Шынга» үнген тайылбырны барымдаалап өөредирин сүмеледивис.

Республиканың Башкылар билиин бедидер институдунуң тыва дыл, литература кафедразы

5 КЛАСС

Чаа немешкен чогаалдар:

В. Көк-оол, С. Пюрбю «Найырал»—2 шак.

С. Молдурга «Бөмбүрзек»—2 шак.

Б. Хөвеңмей «Чүрээм сеглеп келди»—1 шак.

Н. Манаенков «Тыва эки турачылар» дугайында баллада»—1 шак.

И. Кузнецов «Эки турачы тыва кыстар»—1 шак.

Немелде номчулгада чаа киирген чогаалдар:

«Матпаадыр» (башкы шилип аар).

К. Оргу «Буура». Н. Куулар «Арыг агаар». Н. Дочожаков «Иием, Тыва». О. Сувакпит «Кежил-оолдуң солааттары». М. Кенин-Лопсан «Эки турачы тыва кыстарга». А. Даржай «Аартык-атпайн чору боор мен». А. Үержаа «Ие дылым».

КЛАССТАН ДАШКААР НОМЧУЛГАГА:

Улустуң аас чогаалындан: «Ак Сагыш», «Кара Сагыш».

Тыва литературадан

С. Сүрүң-оол «Ак-Теш».

Программадан уштуп каапкан чогаалдар:

С. Тока «Аваның чокта». О. Сувакпит «Тываның оолу». С. Сарыг-оол «Өскүс уруг», «Кадарчының ыры», «Дириглерден артык дириг». И. Кузнецов «Тыва эки турачылар дугайында баллада». С. Тока «Шериг столовуйнуң даргазы». К. Кудажы «Он бир».

6 КЛАСС

Чаа кирген чогаалдар:

Чечен чогаал номнарының ужур-дузазы —1 шак.

М. Горькийниң «Билиглерниң үнер дөзү—номга ынакшыңар» деп чугаазынга даянып киирилде кичээл эрттирер.

С. Б. Пюрбю «Чалыыларның оруу кевей»—1 шак.

Ю. Ш. Кюнзегеш «Бөрү биле куску»—1 шак.

М. Вершинин «Карпаттарның демдеглелдери» — 2 шак.

Немей номчуур чогаалдар:

К. Оргу «Алышкылар».

С. Сүрүң-оол «Аът биле оор».

И. Крылов «Шиижекчигеш биле Көге-Буга».

С. Сарыг-оол «Карангыда».

К. Чамыян «Кыштагда чырык».

К. Оргу «Эге хээ», «Мында Мээн».

С. Пюрбю «Чазын черле ындыг болгай».

Шээжилээр чогаалдар:

С. Пюрбю «Чалыыларның оруу кевей».

С. Сарыг-оол «Күс», «Авамның ынак оглу». «Тос Шилги аъттыг Өскүс-оол» (үзүндү).

С. Тока «Мерген».

Класстан дашкаар номчулгада:

Улустуң аас чогаалындан

Тыва тоолдар (башкының айытканы-биле).

Моол улустуң тоолдары

Алтай тоолдар

Уштуп каапкан чогаалдар:

О. Хөвеңмей «Чүгүрүк Кара», С. Тока «Доорбаштан кылган өгге кирдим», «Эрикте», «Кайнаар баарыл».

Ю. Кюнзегеш «Кадарчы кыс дугайында баллада», С. Пюрбю «Өлүмү чок күш», «Часкы хүн». С. Сүрүң-оол «Өрге биле куске».

7 КЛАСС

Чаа немешкен чогаалдар:

Ю. Кюнзегеш «Дуңмам мен ырлап тур мен»—1 шак.

Немелде номчулгага

С. Пюрбю «Кара-Суг», «Мөңгүн-Тайга»;

К. Оргу «Хаалга-хаалга»;

З. Намзырай «Сеткил хандыы», «Улуг-хүнде чаныл келдим».

Шээжилээр чогаалдар:

Ю. Кюнзегеш «Дуңмазы мен ырлап тур мен»;

С. Пюрбю «Эргеппей дугайында тоожу» (үзүндү).

Класстан дашкаар номчулгада.

Е. Бады-Моңге «Кедээге чурттаксаар мен»;

К. Аракчаа «Кара-Ашактың кускуну»;.

Программадан уштуп каапкан чогаалдар:

Ю. Кюнзегеш «Партия дугайында сөс», «Ажыл», «Ужар».

Л. Тудев «Соңгу чүктүң шолбачынче».

К. Кудажы «Кукуруза шелүнде».

8 КЛАСС

Немешкен чогаалдар:

Чечен чогаал дугайында сөс (чугаалажыг) — 1 шак.

С. Сарыг-оол «Улуг-Хемим» — 1 шак

Ю. Кюнзегеш «Дыт»—1 шак.

С. Сүрүң-оол «Ырлап, Хемчик» — 1 шак.

А. Даржай «Авамга чечээм».

К. Чамыян «Хаан дазыл».

З. Намзырай «Дуруяалыг шөл».

И. Кузнецов «Оюн алышкылар».

Н. Дамдинов «Чылгычы Дугар».

Программадан ужулган чогаалдар:

С. Сарыг-оол «Үжен харлаан».

Ю. Кюнзегеш «Чечектелзе, Совет Тывам».

И. Кузнецов «Стырь кырында беряк».

З. Намзырай «Тураскаал».

Шээжилээр чогаалдарда:

З. Намзырай «Дуруяалыг шөл».

Класстан дашкаар номчулгада:

О. Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым».

С. Сүрүң-оол «Ак-Теш», «Кижиниң намдары».

9 КЛАСС

Немешкен темалар, чогаалдар:

Аас чогаалы болгаш литература — 1 шак (кириилде кичээл)

Тыва литератураның тывылганы болгаш боттанып келгени (1925-1945 чч.)

Төөгүлүг үе болгаш оон чечен овур-хевири — 4 шак.

Октябрь революциязының салдары-биле өскен база тиилээн Улусчу революцияның ачызында Тывага тывылган хөй чаа чүүлдерниң бирээзи чечен чогаал болгаш оон хевирлеттиигениниге улустуң аас чогаалының улуг салдарлыг болганы. Ол үениң чечен чогаалының хөгжүлдезинге орус болгаш моол литератураларының ужур-дузазы.

Тыва литератураның тыптырынга эрги моол бижиктиң ачызы. Латинчиткен тыва алфавитти чогаатканы болгаш Тыва Арат Республиканың күрүне бижии кылдыр чарлааны болгаш ону орус графика-биле солааның эртем ёзулуг үндезиннери.

Чаа ырлар — национал литератураның баштайгы өзүмнери. «Очаландан кедилерин», «Кайгамчыктыг Интернационал», «Дөге баары», «Төп-ле сургуул», «Онза хурал» деп ырларда революсчу үени илеретkени.

Шиижиткен көргүзүглер — тыва шии чогаалының шапкынчылары. В. Көк-оолдуң «Хам-оол», С. Сарыг-оолдуң «Аңгы демисели» деп көргүзүглериниң кыска утказы болгаш тыва театр уран чүүлүнүң тыптырынга ужур-дузазы. Моол дылда бижиттинген М. Содунамның «Ленин дугайында шүлүк», Д. Барыкааның «Марттың сөзи» тыва шүлүк чогаалының баштайгы чогаалдары. Үжеңги болгаш дөртен чылдарның бирги чартыында тыва литератураның сайзыралы, оон үндезилекчилери, кол-кол чогаалдары, идей-тематиктиг угланыышкыннары, уран-чечен аргалары. Октябрь революциязын база Тывага улуг чаартылгаларны көргүскени. С. Пюрбюнуң «Октябрьга йөрээл», Б. Хевенмейниң «Хостуг арат билдир тур оол», «Октябрь», С. Сарыг-оолдуң «Эрге шолээ», «Тиилээн биче», «Алдан-Маадыр», «Карангыда», «Херээжен», «Кыстың үнү», С. Токаның «Кангыга чоннаным», О. Саган-оолдуң «Ужуражыышкын», А. Тамба-Сүрүңнүн «Шеми-Бажы» деп чогаалдары.

Интернационалчы найыралга тураскааткан С. Сарыг-оолдуң «Деткимчениң оруу», «Ужар-хеме», «Авамның ынак оглу», «Айтан-кушкаш», Конгарның «Солун чаагай совет чурту», Б. Хевенмейниң «Улуг акын Джамбулга», «Эргим ешпүк» деп шүлүктери.

Уругларга чечен чогаалдың [illegible] «Бичии дургун», «Дембилдейниң [illegible]», «Дош кырынга», «Ля Дицги» деп [illegible] чугааларның болгаш А. Тамба-Сүрүңнүн «Бойдус [illegible]», [illegible] «Пионер чараш» деп шүлүктериниң эстетиктиг кижизидилге ужур-дузазы.

Тайбың болгаш найыр дугайында теманың тыва литератураже кирип келгени.

Ада-чурттуң улуг дайыны болгаш тыва литератураа дайынның найырал дугайында темага тураскааткан чогаалдар:

С. Пюрбюнуң «Дайын», «Тулчуушкунче», «Кызыл кош», «Дамдыннай ашак», С. Сарыг-оолдуң «Чылча шавар», «Чылан сени», «Ополченнер», «Эжимге байыр», «Саны-Мөге», «Белек», Л. Чадамбаның «Ополченнерниң ыры», С. Самба-Люндуптуң, Д. Бегзиниң «Ада-чуртум тиилээр сен», М. Идам-Сүрүңнүн «Оккур эттар», О. Саган-оолдуң «Малчын арат Сандый», «Арат чоннуң мурнундан».

Тыва эки турачылар дугайында өөрлеш шүлүктер.

Шаандагы амыдырал дугайында М. Идам-Сүрүңнүң «Союспан», С. Токаның «Тос чадырда» деп чогаалдары. Тыва Арат Республиканың үезинде тыва литератураның чоннуң сагыш-сеткил культуразының тускайлан болгаш улуг рольдуг болу бергени.

В. Ш. Көк-оол

Чогаалыкчы ажылы, намдары, чаа тыва культураны тургузарынга киирген улуг үлүү (1 шак). «Хайыраан бот» (3-4 шак). Шииниң темазы болгаш идеязы. Караның овур-хевири: оон амыдыралга ынаа, дорт тура-сорuktuу, ишти-хөңнүнүң байы. Аваның овур-хевири. Уран биле Салбакайның база Седиптиң овур-хевирлери. Сарыг-Ашак чогум кымыл? Кенден-Хүурак—бай кижиниң бир мөзүлеш овур-хевири. Шииниң уран-чечени, дылының улусчу чурумалдыы, психологтуг шыңгыы сюжеди болгаш композициязы.

Чогаал теориязы.

Трагедия дугайында билиг (1 шак).

Б. Л. Хөвеңмей. Намдары, чогаалыкчы ажыл-чорудулгазы. Баштайгы тыва ажылчын чогаалчы — 1 шак. «Аныяк Биче-оол» — 2 шак. «Октябрь» — 1 шак.

В. Л. Эрейчин. Чогаалыкчы намдары, салым-чаяны. «Дөнен-Шилги» — 1 шак. «Кадарчы уруг» — 1 шак.

С. К. Тока «Дөңгүр-оол» — 3 шак. С. Б. Пюрбю «Чечек» — 4 шак. М. Ы. Идам-Сүрүң «Союспан» — 3 шак.

С. А. Сарыг-оол. «Саны-Мөге» — 5 шак.

Программадан уштуп каапкан чогаалдар:

С. Б. Пюрбю «Өлүмү чок күш».

С. А. Сарыг-оол «Херээжен».

О. К. Саган-оол «Арат чоннуң мурнундан», «Аржаан», «Оттуушкун».

Б. Д. Хевенмей «Ындыг [illegible] бисте барда».

Л. Б. Чадамба «Араттарның аялгы хоойлузу».

Ю. Ш. Кюнзегеш «Халыңның эдеги».

О. Ө. Сувакпит «Ада-чуртка хүлээлге».

Дулаа ООРЖАК

Башкылар билиин бедидер институттуң тыва дыл, литература кафедразының улуг башкызы.

АРАГАНЫҢ ДАЛАЙЫНГА

Бо чүүлдүмнүң эгезинге шиичилел хевирлиг чорутканым, өске сөөк улустан айтырыышкынга харыыларны маңаа киирейн.

Ташкент хоорайдан келген, ногаа садыгжызы корей херээжен: «Тывалар ышкаш арагалаар чон черле көрбээн мен».

Чолаачы, украин кижи: «Силер, тывалар, орустарның эң-не багай чаңчылын чүге дөзеп алган силер? Энчоксуна бербейн көрүңер. Силерге ханы сеткилимден чугаалаайн, Тывада орустар биле тываларның амыдыралының деңнели ылгалдыг. Тываларның аразында арагага хандыкшылдыглар хөй. Ынчангаш хөй кезииниң чурттаалга деңнели багай».

Осетин херээжен, билиг-мергежилиин чажырган: «Осетияда херээжен улус хамаан чок, эр кижилер безин арагага хандыкшыл чок. Чаңчылывыс, сагылырывыс ындыг бис. Кызыл хоорайга херээжен тываларның эзирик чоруурун баштай көргеш, медээжок човаар турдум. Сөөлүнде мырыңай өөрени бердим. Бир эвес кижилер тывалар ышкаш арагалаар чүве болза, чырык черге амыдырал турбас боор он. Оода аныяк өскениңерни чүге сургавас чон силер?»

Мында кандыг-даа хөөредиг чок, шуут шынны чугаалап турар кижилер-дир. Олар Тываның доктаамал чурттакчылары эвес, түр када келген кижилер-дир. Чаа келген өске чонга кедергей-ле көскү улус-тур бис. Ук кижилер-биле чугаалашканым сөөлүнде, Кызылдың хайымның кудумчузунга он үш минута ажыг турдум. Сес аныяк оолдар кылын халаг апарган эрти. Чаңгыс орус кижи элээн эзирик. Чүгле шырак эзирик кижилерни санга алдым. Аразында хөөрешкен, аксы кээй берген кижилерни тоомчага албадым.

Далайга бодаарга, арагага дужуп өлгеннерниң саны хөй деп, эрте-бурунгу шагга чурттап чораан улуг бодалчының чугаазын сактып келиңерем. Тываларның саны чүгле ийи чүс муң. [illegible] ажа берген чон-дур бис. Улуг бодалчының чугаазының шынның бадыткаары-биле бир чайын сугга барган улустуң саны-биле арагадан өлген, читкен, кем-херек үүлгеткен, ажыл-хожулу чок, өг-бүлезинден будулган азы каггаан кижилерни деңнеп көрээлиңер. Шынап-ла, тывалар араганың ажыг хоранынга дүлдүнүп өлүр деп барган чордувус.

Сөөлгү үеде парлалга арыннарында багай чүүлдерни дыңнап алгаш азы көрүп кааш, чүгле мурнун былаажып чүүл бижиирлерниң саны дыка көвүдээнин билир бис. Оларның аразында номчукчуларның мурнунга ат-алдар чедип алыр сорулга салганнар-даа бар. Азы төрүмелинден-не кижилерже буктуг караан көрүп алгаш чоруур кижилер багай чүве чаңдыр көөр эвес аан, чүве болганынга балдырлап чоруур кижилер сарыын хандыр кузуп ап турары-дыр.

Хайыралыг тыва чонум! Бо удаада мээн бо «шүгүмчүлелимни» эскерип көөрүңерни улуу-биле диледим. Парлалга органнарынга күш ажылчы амыдыралымның хөй кезиин ажылдап келген үемде, чүве болганынче думчуум сукпас чораан мен. Коммунистиг намның баштааны парлалгазынга чоннуң амыдыралын чүгле эки деп чырыдар. Ажылдап келген үемде Тываның булуң бүрүзүн кезип, кижилерниң өг-оранынга кирип, оларның амыдыралы-биле таныжып көргеш, сагыжым-на саарзык чораан. Сезен чылдарда сургакчылап чорааш, тываларның амыдыралын Хабаровск крайның бир кедээ черинде малчыннарны-биле дөмейлеп көргеш, парлалгага дыка-ла чырыдыксаар турдум. Чораан черимде амыдырал сагыш ышкаш чараш деп солуннарга чырыдып кааш, ужурашкан кижилерим-биле ажык-чарлыг беседаны кылып каар турдум. Бир-ле районнуң удуртукчузу кижилер-биле мээн ындыг чугаам дыңнап кааш, партия обкомунче дыңнадыышкын кылып-даа турган болган. Ам ындыг үе эрткен. Бодум журналист ажылда хүн бүрүде эвес мен. Парлалга ажык-чарлыг апарганда, тываларда эң-не багай чаңчылдарны чидии-биле илеретпейн турары хомуданчыг.

Чүү ындыг четпезивис ол: чүвениң чүгле шынын сөглээйн, сөөлгү үеде хөлүн эрттир арагалаар апарган-дыр бис. Маңаа бадыткал кылдыр хөй чижектер киирип тургаш канчаар. Тывалар боттарының чурттап олурар суурларында, хоорайларында байдалды көрүптерге-ле, четчир чүве ышкажыл. Ынчалза-даа сөөлгү үеде кижилерни арагаже дүлүндүрүп турар бир чижектен маңаа киирейн. Кызыл хоорайда кедергей чараш, лириктиг аттар-биле адаттынган базым бүрүзүнде борбак садыглар эндерилген. Ында байгы-ла бараан — арага. Оон ыңай шалын төлевирин каш-каш айларда тудуп тудуп, чек-биле дуглап эгелээн. Күрүне садыгларында араганы муң-муң акшаның чеги-биле кижилер садып алыр турду.

Чоокта чаа Наадым байырлалының бүдүүзүнде чектерни кана-даа хөйү-биле берген. Даарта байырлал болур деп турда, Кызыл хоорайга эзирик тываларның санының хөйү болза-даа эмин эрттир болду. Көңгүс аныяк кыс уруглар ужуп туруп турганын караам-биле көрдүм. Оон ыңай автобустарга даады-ла аныяк тыва оолдар ургулчу эзирик, кижилерге шорлуп чоруур болу берген. Хөй аал чурттаар бажыңнарда тыва өг-бүлелерниң саны көвүдээн. Оон-биле кады бажыңнар чоогунда ушкан-турган тывалар база элбээн.

Оолдуг кижи хилинчектиг, чүү-хөө чугаалаарда оваарнар, ойзу-кыйзы чугаалаарын кызыдар. Аныяк-өскен хөме тавартыр диведим. Сөөлгү үеде чүгле чээрби хар четкен бе, четпээн бе, тываларның угаанныг сеглээни ышкаш, дашка уштап шаа чок чүвелер эзирих чоруурга, кижи [illegible] калыр-дыр. Чүгле ажы-төлүмге дөмейлээш эвес, тыва нациям дээш сагыжымны өйүп келир бодалдардан шыдавайн, хөй чон чыылган черлерге, автобустарга эзирик дуржоктанып чоруур тыва оолдарга чугаалай бээрдир мен. Чоокта чаа автобуска хөй кижи сынмарлажып чорувуста, көңгүс аныяк тыва оолдар орустап, тывалап, ужур-дүрүм чок дуржоктанып чорда, титтүнүп шыдавайн бардым. Оларга чөптүг чагыг бээримге, менче шорлу бердилер. Харын-даа үжен хар оранчок ажа берген, арны-бажын арага тудуп чийи берген эр оларга болчуп, менче чудурук көргүзүп чылар дивеспе.

Ынчан эзирик оолдарга чүге чагыг бере берген мен? Автобуска кандыг-даа нацияның кижилери чорду. Үш бе, дөрт бе оолдарның уржуундан бүгү тыва чоннуң ады өлдү. Ынчан чүге чаңгыс мен алгыра берген мен? Мен ышкаш оолдуг, кыстыг кижилер-ле долу чорду ыйнаан. Оон ыңай орус-деңгис аразынга өөренип, ажылдап чоруур тыва оолдар, кыстарга бистиң мындыг чүдек аажы-чаңывыс ыянчыг болбааны ол бе?

Хүндүлүг чонум! Сөөлгү үеде тываларның ат-алдарын солун, сеткүүлдерге чүү деп-даа турар апарган. Тываларның арагачызын төп солуннарга канчаар бижип, чуруп үндүржүк! Чогум-на мындыг ёзажок кижилерниң уржуундан тываларның ады кара довуракка хөмдүнүп турарын утпаалыңар.

Аныяк-өскен бир удаада чүвени чедир оваарбайн-даа баар-ла ыйнаан. Сөөлгү үеде арага садыгларының чанындан ыравас тыва кадайлар тыпты берген. Автобуска эзирик тыва кадайлар орустарга шорлуп, оларны эки-бак сөглеп чорааны хаая эвес дыңналыр болу берген. Бистерге ындыг «маадырлыг» чоруктарның хереэ чок. Кижи болганы олар-биле демисежир ужурлуг бис. Оон-биле кады тыва нацияның ат-алдарын камгалап алырывыс ол болгай.

Тывалар араганың чамыынга дужуп өлүр деп бардывыс. Чиижен кижилер тываларның кырында диргелип келген «өлүмнүг» хамчыкты кедергей ажыглап турарлар. Тыва кижи арага дээнде сөөлгү акшазын харамнанмас деп чүвени олар тергиин эки билир. Ынчангаш Кызыл хоорайның булуң бүрүзүнде арага садыглары көвүдеп, чиижеңнер хырнын чарылдыр байып ап турар, а тывалар ядаралга алзып турарын ажы-биле чугаалап көрээлиңер.

Маңаа артык чугааның хереэ бар бе? Арагадан канчап чоор адырлып алыр тывалар бис? Кандыг арга барыл? Бир дугаарында, эмчилер араганың хоразының талазы-биле тайылбыр ажылын чон ортузунга чептеретсе эки боор. Ийиде, башкылар, эртемденнер болгаш өске мергежилдиг кижилери арагачы кижи-биле арага ишпес кижиниң амыдыралының ылгалдыын көскү чижектерге деңнеп, чон ортузунга улуг тайылбырны кылза чүл? Оон ыңай кедээ суурларга, хоорайларга, школаларга күштүг кижизидилгезин эки жидери дыка-ла күзенчиг. Хостуг хүрешке чаңгыс аай кичээнгей угландыргаш, спорттуң өске хевирлерин уттуп алганывыс коңчуг шын эвес. Волейбол, баскетбол, футбол, хоккей, хаак, коньки чүгүрүүлээры дээн чижектиг оюннарам мырыңай уттундурап чыгыы болу берген-дир. Спорттуң массалыг оюннары кана-даа сайзырангай болза, аныяк өскенниң арага-дарыга хандыгары дыка кызырлыр. Ол дугайында амыдыралывыстың практиказы бадыткаар ужурлуг.

Школаларга, кедээ клубтарга уран чүүл, чечен чогаалга, улустуң аас чогаалынга кижилерни хандыкшыдарының хемчеглерни чүге калбартып болбазыл? Ук ажылдар кижилерниң культура деңнелин бедидер дээрзин утпаалыңар. Оон-даа өске ажыктыг хемчеглер хөй болур ужурлуг.

Келир үези чырыткылыг ССРЭ-ниң өг-бүлезинге кирген, бисе буурай диртип чораан эвээш санныг нациялар арагага чедиртир деп барган турган. Соңгу чүк улузунуң суурларында түс чериин чурттакчылары арагага дыка хандыкшаан дээрзин ак сеткилдиг кижилер чугаалап турар. Ажыл-хожул чок, аңаа тоолап, автобустарга кармап ужеп, кавырактанып чоруур аныяктарывыстың саны өскен. Ада-иези арагага хандыкшылдыг, уруг-дарыының хырны боску, идик-хевип болур-чогууру-биле хандырып бербээн өг-бүлениң ажы-төлү ындыг чүдек аажы-чаңныг болдур эвеспе. Арага деп ажыг суугуң багай салдарының дазылының ханызы кайы хире ырак-тыр чээ? Бистер бар четпестерни шуптузун сайгарып, л чогум кайыын үнүп келгенин өөренип көрээлиңер. Араганың уржуундан болбайн канчаар.

Арагалаар чорукка удур демиселди бүгү чон чорударын кыйгырып олур мен. Харын-даа төрел бөлүк аайы-биле улустуң чугаалажыры «кургаг хоойлуну-даа» үндүрүп алза чүл? Ортаа Азия, Кавказ улустарының бижип кагбаан хоойлузу бар. Багай чаңчылдардан хан төрел кижилерни чайладып, оларны оваартындырып чоруур хоойлулуг болур чоннар чоогаан. А бистер, тывалар, чооңган бис. Чүге багай чурттап чоруур бис, өскелерден дудаан чүвүс барыл?

Чүүлүмнү доозуп тура, Кызылда бир улуг бүдүрүлге чериниң удуртукчузунга салган айтырыымның харыызын киирип көрейн.

— Силерниң бүдүрүлгеде чүге тыва чолаачылар эвээш-жил?

— Чолаачы тыва оолдар ажыл айтырып келирге, черле белен ойталавас чораан мен. Бисте хөй чылдарда ажылдап каапкан тывалар бар. Бистиң черге ажылга киргеш, дедир үне берген тываларның саны дыка хөй. Арагачы кижилер боор-дур. Чогум-на бо чылдагааның уржуундан маңаа ажылдап келген тывалар ыдырывмас. Мээң ам ырмам сынган. Бо черге үеде машина-балгатты арага-дарыга сундулуг кижилерге үредедип алыр эвес.

Өске-даа черлерде олуруп турар орус даргалардан мындыг янзылыг харыы алгаш, ырмам сынган, чажым чанган. Ында шуут черле чок, шупту шын чораан. Байдал мындыг турда, тыва нациямга [illegible] кайын келирил. Бистерни, тываларны, аттар чок кылган чүдек чаңчыл — арагалаашкындан адырлып ап көрээлиңер! Ол дээрге, бистиң келир үевис-тир. Чонувусту камгалап алыр хемчег-дир. Нациявыс дээш [illegible] демисели-дир.

Эдуард ДОНГАК,
Чогаалчы.

Сандро МААДЫ

ТЫВА ТАНКИСТЕР

Документалдыг тоожу

(Уланчызы. Эгези №№ 180,181, 182 «Шында»).

Тываның эки турачы танкистери бистер ТАР-ның революстуг нам, чазаанга изиг байырывысты чедирип тур бис. Советтиң магалыг машиналары-биле чогуур черлерниң айтыышкынының ёзугаар бистер шуптувус фронтуже чоруптувус.

Советтиң болгаш Тываның арат чоннарының эргешөлээзи дээш маадырлыг Кызыл Шеригниң дайынчылары-биле кады немец-фашистиг эжелекчилерни камхайыра чок чылча шаап тургаш, Совет чурттан үндүр сывырар бис деп даңгырагладывыс.

Фронтудан: Коңгар, Нурсат, Чүргүй-оол, Шойдуң, Сайын-оол, Биче-оол, Бордуй-оол, Идам, Уйнук-оол.

ЧЕХОСЛОВАКИЯ, АВСТРИЯ

1945 чылдың чазынында 63-кү автополктуң дайынчыларының хөй кезии Чехословакия, Австрия болгаш Венгрияның кызыгаарлажып турдушканы үш-булуңналчак черде Дьер хоорайга турумчуп турупкан. Ол үш күрүнениң девискээрлеринде тулчуп турар шериглерни ок-чемзек, аъш-чем-биле хандырар ажыл чай-кыс чок апарган. Демир-орук станциязындан чүдүрген снарядтарын Чехославакияга, Венгрияга, Австрияга-даа чедиргилээр. Ээргиништелдирип-ле турар. Шойдуң ол чурттарның оруктарын дыка магадаар. Бичии сууржугашче углаан орук безин чазаглыг, малгаш-балар деп чүве чок. Европаның ол чурттарының чер-девискээри бир янзы — кадыр-берт тайга-сыннар чок, оргу шөлдер, кезек-кезек аргажыгаштар, а тараа, сиген шөлдери — стол кыры дег, дең-дески.

Шойдуң Австрияның найысылалы Вена хоорайга чораан. Оон бир колонна автомашина аъш-чем, кызыл арагалыг доскаарлар чүдүрүп келген. Ол австри чоннуң арыг-шевергиин, культурлуун магадап ханмаан. Бажың бүрүзү ийи каът, адаккы каът өг-бүлениң аъш-чем склады болур. Бажыңнарның девискээринде мал кажаалары серилерлиг. Ол чоок-кавыда едек, бок көзүлбес — ширбип каан болур. Кол чүве бо чуртка тулчуушкуннар шоолуг болбаан, ынаар чораан чолаачылар тодугдогаа, чугаа-сооттуг чедип келир. Барган суурларның чону үнген-кирген шериглерни ыяап-ла чемгерер, чеми элбек.

А Чехославакияның девискээринге тулчуушкуннар соксаал чок уламчылап турган. Дүүн хостуг-шөлээн турган оруктарга аткылажыышкыннар бо-ла болу бээр.

Братислава хоорайны хостааны соонда чолаачылар Чехославакияның чоогунче хөй ок-чемзекти октаан.

1945 чылдың май 5-те Прагага бүгү чоннуң тура халыышкыны эгелээн. Немецтерниң Чехославакияга турган «Төп» дээр бөлүүнүң командылакчызы генерал Шернер кандыг-даа улуг чидириглиг кылып тура, ол тура халыышкынны базар дээр дужаалды берген.

Тура халыышкын бергедей бээрге, Чехословакияның Национал чазаа дуза көргүзерин дилеп, Совет Армияга кыйгырыг үндүрген. Генералдар Лелюшенконуң, Ермаковтуң, Рыбалконуң танкистери Праганың соңгу талазындан 60 километр черден бир дүне хондур халыткаш, Шернерниң штавын чуура шаап, май 9-та ол чурттуң найысылалы Прага хоорайны хостаан.

(Өскерликчи Власовтуң Орустуң хостакчы армиязы дээр шерииниң үш полугу арт[illegible] танкылары-биле ол хоорайны хосташкан, хөй кезии өлген. Аңаа турган немец шеригниң саны 900 муң ажыг турган).

ТИИЛЕЛГЕ!

Ынчаан Шойдуңнуң автополугу Брно хоорайга турган. Автоколонна рейсче үнер деп турда, «Штабтан онза дыңнадыг кылыр, бүгү рейстерни соксадыр» деп медээ келген.

Мельниченко биле Шойдуң машиналарындан ыравайн, чүү болур дээн ирги деп бот-боттарындан айтырыжып, кылаштажып турганнар.

— Иван Прохорович, бисти Берлин чоогунче октаар дей бербээн бе?

— Канчап билир, Володя. Солдат кижиниң оруу билдинмес дээрзин билир болгай сен. Бөгүн мында, даарта кайда. Дужаалды манаалы.

Удавaанда «Дайын төнген! «Фашистер дужуп берген!» «Дайын төнген!» дээн кыйгы оон-моон чаңгыланы берген. Шойдуңнуң өөрү кезек када сербээдей берген турган.

— Эргимим, ынак оглум, Володя, тиилеп алган ышкажыл бис. Бурган-на өршээ, өршээ дадай» дигилеп тейин, хөрээн каккылап, тейлегилей каапкаш — Иван Прохорович улуг бодун хөөледир ыглапкан. Шойдуңну куспактап, бажын суйбап, ошкагылаан. Солдаттар дээрже боолааш турупкан, Мельниченко биле Шойдуң база автоматтарын улаштыр-улаштыр дааштааннар. Ыт-шимээн, уураалаашкын, ыр-шоор! Шойдуң бир миннип кээрге, автоматтың он холунда көдүрүпкен, черни сиртиледир хөй чон ортузунда чааскаан девээн турган. Аныяк гармонист үдээн орган, «Чүү деп танцы чүвел, Володя, ону теверинин аялгазы кандыгыл, аянын ырлап берем» дээн айтырыглар дыңналдылаан.

— Бо болза тыва чоннуң оон-тоглаазының самы-дыр. Улуг байырлалдарга 64 мөгени хүрештирер. Оларны октап тиилеп үнген мөгениң сур-кууzүн илереткен самы-дыр — деп, ол тайылбырлаан.

Тыва хүреш дугайын солдаттар улам сонуургап, канчаар хүрежирин айтырып туруп бээрге, Шойдуң девип, канчаар хүрежирин айтып бергеш, старшиназындан дилээн:

— Эш старшина, ам хүрежип көрээли, силер дүү оон девип келиңер, мен машинам чанындан девип келийн.

Старшина Иванов ротада эң мөге-шыырак, мөңзүгүр улуг мага-боттуг кижи. Бир шоодай чигирни чааскаан көдүргеш, эктинге салып алыр.

Старшина Шойдуңнуң дилээн ёзугаар элээн ырадыр кылаштай бергеш, ийи холун быгыннапкан манап турган. Шойдуң «Че!» дээш девип ушупкен. А Иван ону өттүнүп, чалгыны сыпык дуруяа дег, далбаннадып чедип келген. Шойдуң старшиназын кезек када долганып, хол бажынга алыспазын бодап, кеденгирлеп тура, эът иштинче кире халааш, чаң баштааш, ойтур дүжүрген. Солдаттар чир-шоң дүшкен.

— Аа, аза. Билбедим ышкажыл, кудурууңдан туткан болзумза, чуура тудуптар ийик мен — дигилеп, Иванов пилотказы-биле кактанып турган. Шойдуң оон оргазында довуракты кактап:

— Буруудатпаңар, старшина. Тыва хүрештиң аргазы ындыг чүве-дир ийин, — дээн.

— Орустап хүрежирде мындыг боор чүве. Володя — дээш, Иванов Шойдуңнуң куруундан туткаш, чаңгыс хол бажынга дазайтыр тудупкаш, ынай-бээр кылаштагылаан.

Солдаттар тиилелгени хиречергези-биле ынчаар демдеглээн.

КИЖИ ЧУРТУ КИДИРЭЭШТИГ

Ол кежээ Шойдуң чааскаан кежээлээн. Шөлээн черге ыяш дөзүнге олурган. Оон сагыжынга хөй-ле чүве кирген. Дайын төнген, ам чүнү канчаарыл? Эмчи комиссиязынга «Дайын төнерге чанар мен» деп маргып турганы-даа сагышка кирер. Дайынга дириг арткан-даа болза, өске чоннуң чуртунга чурттап артар эвес. Дөмей-ле чанар апаар. Бир дугаарында ха-дуңмазынга ужуражыр, кады келгени эш-өөрнү сураглаар.

Чаңгыс чер-чурттуглары Бай-Кара Биче-оол, Түлүш Кызыл-Тас кайда чорлар ирги? Дириг ирги бе? Төрел-дөргүлүм мээн дугайымны олардан айтырарлар боор. Бир эвес өлүрткен болзумза, сөөк-даям бо черниң кара довураанының адаанга эстип хайлып чыдар ийик. Кайда канчап барганым чонумнуң дүжүнге безин кайын кирер. Мээн салым-хуумга сагыш човаар чырык өртемчейде кым барыл? Азырап каан чаңгыс даайым, дуңмам. Олла. Олар-ла сагыш-сеткили дүвүреп, муңгаргаар ыйнаан кылдыр бодагылай бергеш, ыглапкан.

Элээн болгаш элдепсинге берген. Чүү болду бо? Шериг кижи болгай мен. Совет шеригниң сержантызы, артында-ла орден-хавыяалыг сержантызы. Шериг уставынга, шериг чурумунга чагыртыр апаар.

ПОЛЬША

Автополк ол чайын Брно, Краков, Братислав хоорайларның чоок-кавызының хову, шөлдеринде өрттенип үрелген боо-чепсекти чоок-чоокта демир-орук станцияларынче сөөртүп чайлаан. Ажылдың хевири өскерилген-даа болза, автоматтар холда хевээр, чүге дээрге будуу халдаашкыннар болган-чок-ла болгулай бээр. А удуур-чыдар оран-сава магалыг. Ам полктуң чолаачыларын дезе берген ирик байларның бажыңнарынга чурттадып апарган. Ол бажыңнарның оон-дежээ, дериг-херекселдери бүрүн хевээр. Подвалдарында аъш-чем, арага аймаа эгээртинмес чуму-биле артып калган. Ынчалзажок мурнуңда ышкаш сула чүве чок. Чурум шыңгыыраан. Үптекчи чорук кылып болбас, хамаатыны чонга дээп, оларны дорамчылап болбас, чөпшээрел чокка ийи чаңгыстап кылаштап болбас. Хостакчы шериг бис деп чүвени кажан-даа утпас дээн чергелиг айтышкын-дужаал шыңгыыраан.

Автополк 1945 чылдың август ортан үезинде Братислава таварты Польшаның девискээринче кирип келген. Кылыр ажыл мурнуку хевээр. Электро-газосваркалар танкыларны, үгер-бооларны үзе-чаза кезер, ол хөй демир-дестиң чүдүрер, сөөртүр, дүжүрер.

Польшаның чону база-ла кончуг хүндүлээчел чон болган, ылаңгыя көдээ суурларның эр-херээжен, улуг-бичии кижилери аъш-чемин тудуп алган солдаттарга чедип кээр. «Ижип-чиңер, четтирдивис» дээр. Силидир кеттинипкен аныяк херээженнер, сыйбың кызыжактар солдаттарже кончуг чызаалаар, ошкаптыттаан хевээр оюн-сылдак-биле ойтур октай бээр.

Күскээр Польшаның девискээриндеп үнгеш, баштай Львов. Оон соонда Житомир хоорайга кээп доктааган. Ол хоорайларның чоок-кавызынга болган тулчуушкун шөлдериниң демир-дес богун аштаап ажыл уламчылаан.

ССРЭ-ниң девискээринге келген соонда Шойдуңнуң Мельниченко акызының сеткил-сагыжы дестүнместээн, чаныксаары дам барган. «Ростов хоорай моон ырак эвес-ле болгай. Чадаг кылаштапсымза, ийи-үш хонгаш чеде бээр мен, Володя» деп, ол Шойдуңга үгүлчү чугаалаар апарган. Шойдуң оозун «Назыны улгады берген солдаттарны чорудуп турар-дыр. Ээлчээнер чедип кээр» деп чазамыктаар. Ол шын болган.

Бир катап Киев хоорай чоогунга турда, элээн каш роталарны чыскаапкан. Дужаалды номчаан. Халашканнарның аразында Мельниченконуң ады бар болган. Иван Прохорович хондур удуваан. Шойдуң-биле чугаалажып хонган. Даарта чоруурда:

— [illegible], өскүс-даа болзуңза, чуртуңче чана бер. Аныяк кижи бо черге өг-бүле туда бээр чадавас сен. Душтук тып алзыңза-даа, чуртуңга оода-чадаарда четкеш, көзүлгеш кел. Кижиниң чону кончуг, өскен чери кончуг — деп чагаан. Иван Прохоровичиниң ол чагыы башка чык дээн.

Украина — магалыг-ла байлак, чараш оран. Агаар-бойдузунуң чылыг-чымчаан кижи магадап ханмас. Украин чон хүндүлээчел, өске кижиге чымчак-чылыг сеткилдиг, бөдүүн аажы-чаңныг, хөглүг-омак. Кежээлерде чеже ак-сарыг баштыг кыстар-биле хөөрешпээн дээр! А Оксананың бөдүүн, чаражын чүү дээр. Ээ! Төрээн не чок-даа болза, өскен-төрээн чер неден артык, дүне дүшке кирер, хүндүс сагыштан ыравас!

...Белая Церковь хоорайның чоогунга ажылдап тургаш, кара баштыг, тыва тарга дөмей бир кижиге Шойдуң орукка ужуражы берген. Чиик машинадан дүшкеш, селгүүстеп турган кижилерден ол кижи онзаланып көзүлген. Шойдуң машиназын орук хажызынга тургускаш, үнүп келген. Ийи кижи бот-боттарынче элээн кайгажып алгаш турган. Таныывазы кижи эртем-билиглиг, даргазымаар шинчилиг болган.

Шойдуң айтырган:

— Кым деп кижи силер, кайы нацияның?

— Казах мен, а силер?

— Тыва кижи мен.

— Оо, тыва. Тыва чонну эки билир мен. Үр чаалаштыңар бе, сержант?

Чугаа эгелээн. Шойдуңнуң дыңнаваан, бодалынга кирип көрбээн чаа чүүлдерни ол дарга сонуургадып дыңнаткан. Тываның чону 1944 чылда-ла Совет Эвилелиниң составынга каттышкан. Ам Тыва автономнуг область деп адаттынар апарган. Хөй чаа чүүлдер туттунуп эгелээн.

Шойдуң кайгап сүртээнинден шуут харлыга берген. Айтырар, чугаалаар чүве тыппайн, хейде-ле:

— Шивилиг кызыгаарын дүжүрүп каапкан боор аа? — деп айтырган.

— Ийи күрүне каттышканда кызыгаар деп чүве кайда турар боор. Силер ам Совет Эвилелиниң хамаатызы силер, эш сержант!

ААЛ-ЧУРТЧЕ!

Шойдуң 1946 чылдың июньда шериг албанындан халашкан. Киев хоорайның шериг комендатуразындан орукка чемненир аъш-чеминиң документилерин кылдыртып алгаш, Тываже хапкан. Москваны үш хонук сонуургап көрген, кызып оочурлап тургаш, Ленин башкының мавзолейинге чораан. Дайын төнгенден бээр чыл ажа берген, ынай-бээр аргылышкан шериглер шоолуг көзүлбес апарган. Ынчангаш холунда клеенка шывыглыг ыяш чемодан туткан, кара карактарлыг, азия шырайлыг, тырың мага-боттуг сержант кылаштап эртерге, улус оон соондан үр-ле көөр турган.

Ачинск станциязынга дүжер ужурлуг кужур эр эрттир удаан, Красноярск хоорайда чедип келген болган. Ам канчаар, дедир эгтеш, ам-на Абаканга дүшкен. Барык аалында келгени ол. Билбес эвес, Тываже углаан орук аксынга чорумал машина дозуп турупкан...

Шойдуң Кызылга 1946 чылдың июнь 13-те чедип келген. Чурттап өскен хоорайы өскерли берген. Чаа бажыңнар база немешкен. Ынчалзажок каш чыл иштинде көвей чоннуг, дааш-шимээниг хоорайларга турган кижиге Кызыл шыпшың, оожум сууржугаш кылдыр сагындырар, хостуг-шөлээни кончуг. Келген дораан эш-өөрүн сураглап тургаш, оларның-биле ужуражып душкан. Кезээде кады чоруур эштери Ондар Дыртык, Түлүш Нурзат, Түлүш Кызыл-Тас өглүг-баштыг апарган болган.

ӨӨРҮНҮҢ АРАЗЫНДА

Өңнүктер ажыл шагының соонда Нурзаттың бажыңынга чыглып келген. Стол кырында орус, тыва аъш-чем, янзы-бүрү өңнүг арагалар дээжилеттинген. Танкистерниң хып дээн аныяк кадайлары каас-коя кылдыр кеттинипкен, буттары черге дегбес ижээттинип турган.

Каш чыл иштинде аныяк тыва кыс байтык, тыва уктуг кижи-биле таптыг домактажып көрбээн Шойдуңга эштериниң кадайлары ёзулуг-ла тоолда даңгыналар дег көзүлген. Дозур кара карактарының оду кыптыгып турар кыстарның үнү безин хоюг. Караа болганчок-ла оларга барган турарын эскерип кааш, Шойдуң арай эгенип, дери бургурап орган.

Бирги дашканың соонда фронтудан ээп келбээн эштериниң дугайында барган. Өлүм-чидимде эки чүве бар эвес, өңнүктерниң иштинхөңнү баксыраан бар чыткан. Чүү-даа болза командир кижи болгаш Нурзат чугааның аянын өскертирин оралдашкан.

— Дириг чанып келгенинде, бис ышкаш кадайланып, ажы-төл өстүрери арткан-дыр, Шойдуң.

— Канчап мындыг дүргеп, кайын кадайлар тып-кылап алыр улус боор силер? — деп, оозу удур айтырган.

Дыртык ора:

— Фронт чорааш келген кижиге чызаалаар кыстар эңдерик боор чүве-дир — деп баштактанган.

Нурзат чугааны улам хөөредип:

— Бо кежээ киноладл азы садка таңцылаал. «Кежээ мээниинге кээп көрем» дигилээр кыстар бар болдур ийин — деп чорда, кадайы үзе кире берген:

— Ойт, мятпазыңны! «Кыстар шуптузу ээлерлиг апарган боор чүве-дир. Кадай чок кара чааскаан арткан-дыр мен, мени өршээп кээрген көр» деп бодуң ыгланайнып, алаң кылып туржук сен чоп, Түлүш Самбуевич.

Каттыраңнаан чараш чаңныг Ольга Ойнаевна Орланмай ону чугаалапкаш, ыяткаңындан арны өрт дег апарган, бирде ашаанче, бирде Шойдуңче көргүлээн.

Дөскел чок Кызыл-Тас ындыг чугаадан кайын чыдып каар ийик:

— Оон кедерезе «Ресторанаал» дигилээр кыстар база бар болдур ийин. Ол баарга аъш-чем, арага-хымыс чагыдып туруп бээр.

— Ол хамык чагыгның өртээн кым төлээр чүвел? — деп, Шойдуң билбээчеңнеп айтырган.

— Чалап аппарганда, кыс төлевейн канчаар. Сени акша-көпеек чок ядыы солдат деп билип-ле болгай — дигилеп, Кызыл-Тас Шойдуңну дуржулгалыг кижи боп сургагылаан.

— Аа, ам-на билип кагдым, уруглар! Херээженнерге аъш-чем, арага-дары саттырып амдажаан кижи ышкажыл бо — дээш, Галина Кунаевна Севекмаа Кызыл-Тазының бажын эргеледип суйбаан.

— Кадайлар дугайы ам болзун, эш-өөрүм. Кыстар кай баар ийик, Шойдуң. Оларны эки өөренип көөр херек. Ырлажыылыңар. Чаа келген фронтучуга аян туттса эки боор — деп, Дыртык оожургаткан.

— Чүнү ырлажыр бис? «Тулчуушкунну» бе?

— Ол хей боор.

— «Межегейни» бадырыптаалыңар. Узун суук кылдыр. Эмин эрттир чиңгелетпейн, эгеле эжим...

Улуг-Хемниң серин салгыны ажык соңгалардан чаңгыланган уянчыг тыва ырларының аялгаларын Межегей шынаазынче эстедип турган.

ТҮЛҮШ ШОЙДУҢ САСПЫКОВИЧИГЕ ШЕРИГ АЛБАНЫН ЭРТТИРГЕНИНИҢ ДУГАЙЫНДА ХАРАКТЕРИСТИКА

Түлүш Шойдуң Саспыкович Тыва Арат Республиканың Лухем районунуң (Улуг-Хем деп бижиирин өскээр бижээн) Эжим суурну чурттуг, 1918 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес.

Сержант Ш. С. Тулуш № 92449 шериг кезээнге чолаачы боол шериг албанын эрттирип келген үезиниң дургузунда бодунуң херээн эки билир, корум-чурумнуг дайынчы кылдыр көргүскен. Даалгаларны ак сеткилдиг күүседип келген. Хүлээп алган автомашиназын эки эдилеп, кезээде белен байдалга тудуп турган.

Берген даалгаларны кончуг эки күүседип турганы дээш батальонуң болгаш полктуң командылал чериниен аас шаңналын каш катап алган.

Кезектиң командири гварди улуг лейтенант П. Савельев.
[illegible].06. 1946 ч.

(Бо характеристиканы хол-биле бижээш, кезектиң таңмазын баскан).

(Уланчылыг).

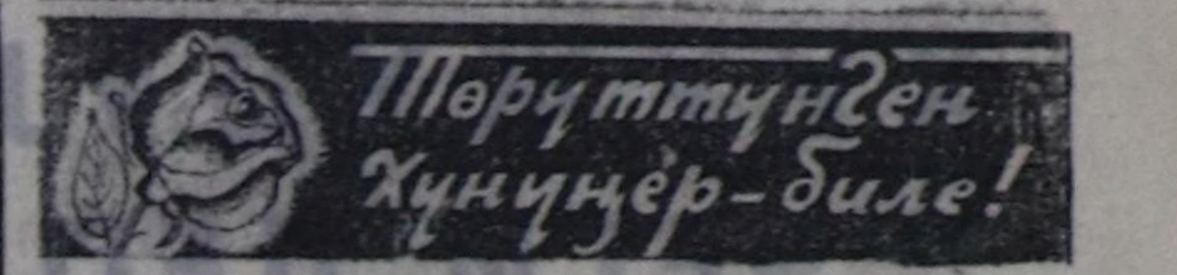

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Ававыс Балчытмаа Кончуковнаның төрээш өстүрүп каан сес ажы-төлүнүң ужунуң дуңмазы, артканнарының акызы, ам Улуг-Хемниң райсовет даргазы БАДАРЧЫ СЕҢГИЕВИЧ СЕДЕЙНИҢ бежен харлааның таварыштыр изиг байырны чедирбишаан, бүгү-ле экини күзедивис!

Угбалары ҮЗЕС, БАДЫРАА, СУМБАА болгаш дуңмалары — АК-КЫС, ДОНДУЙ-ООЛ, ОЮМАА, БИЧЕКЕЙ.

Ходжа Насреддин дугайында түрк улустуң хөктүг чугаалары

ӨДҮРЕК ЭЪДИНДЕН МҮН

Бир-ле катап Ходжа бичии хөлчүкте өдүректер эштип турганын көрүп каан. Оода бирээзин тудуп аар дээш маннап чеде бээрге, олары ужуп чоруй барган.

Ходжа хөлчүк кыдыынга олурупкаш, олче хлевин суп чий берген.

— Чем чиртингир-ле болзун, Ходжа! — деп, эртиң чыткан бир кижи чугаалаан. — Чогум чүнү чип орарың ол?

— Өдүрек эъдинден мүн-дүр ийин — деп, Ходжа харыылап-тыр.

«ЭЛЧИГЕНГЕ БҮЗҮРЭЭШ, МЕҢЭЭ БҮЗҮРЕВЕЗИҢ ОЛ БЕ?»

Бир катап кожазы Ходжадан элчиген ачылаан.

— Чок-ла болгай — деп, Ходжа харыылаан.

— Дээрги, элчигеним чок дидиң, алгырып турар чүве чүл ол? — деп, кожазы кайгаан.

Ходжа бажын чайгаш, мынча дээн:

— Элдеп-ле кижи-дир сен, але, назы дөгүй берген кижээ бүзүревес, элчигенге бүзүрээр.

«УЙГУМ ЧИДЕ БЕРДИ, ОНУ ДИЛЕП ЧОР МЕН»

Ходжа дүн ортузунда кудумчута селгүүстеп чораан. Хоорай эргип чораан чагырыкчы ону көрүп каан:

— Дүне када чүнү дилеп чорууруң ол чүвел?

— Уйгум чиде берди, ону дилеп чор ышкажыл мен — деп, Ходжа харыылаан.

ХОДЖА ТАРААЧЫННАРНЫ КАНЧААР КОРГУДУПКАНЫЛ

Ходжа бир суурга чорда, таалың сумказы чиде берген. Ол тараачыннарга мынча дээн:

— Чок-ла болза, сумкамны тып бээр силер, чок-ла болза... та канчаптар эвес мен.

Ходжа ат-сураглыг, хүндүткелдиг кижи болгай, ынчангаш тараачыннар сагыш човааш, таалынны дилеп тургаш, арай деп тып эккелгеннер.

Оларның бирээзи черле чүвениң ужурун тып алыксааш, айтырып-тыр:

— Эргим Ходжа, бир эвес таалың тывылбайн барган болза, канчаар деп турдуң?

Ходжа хөлчок тавaар мынча деп каан:

— Канчаар деп чүнүл? Бажыңымда эрги хевис бар чүве, оон таалың даарап алыр деп болап-ла турдум.

ХОДЖА ОТТУП КЕЛГЕШ, КАРАК-ШИЛИ ХЕРЕК ДЭЭН

Бир-ле дүне Ходжа кадайын хөлчок хөлзеп оттурган:

— Ой, кадай, мээн караам-шилин дүрген эккелем!

Кадайы оозун ап бергеш, ону канчаарың ол деп айтырган.

— Деңдии эки дүш көрүп чыдыр мен. Чамдык чүвелерни таптыг көрүп чадап кааш ынчап турарым ол-дур ийин.

ДУЖЕТТИНГЕН АКША

Бир-ле катап Ходжа улус аңаа тос чоос берип турар деп дужээш: «Оода оңдан берип көрүңер даан» — деп дилээн. Оттуп келгеш көөрге, адыжында чүү-даа чок болган. Ол дораан-на караан катап шиме тыртып алгаш, холун сунуп дилеп-тир:

— Че, ындыг-дыр, тос-даа болза ажырбас!

ХОДЖА НОГАА ШӨЛҮНДЕ

Бир эртен Ходжа огородче кире бергеш, холунга таварышкан чүве бүрүзүн шоодайлап туруп берген.

Хенертен ногаа кадарчызы чедип келген. Ходжа корга берген.

— Мында чүнү канчап турарың ол? — деп, ногаа кадарчызы алгырып-ла үнген.

Ходжа ыяткаш, мынча дей каапкан:

— Дүүн күштүг хат мени бээр кийр шаапты ышкажыл.

— А бо бүгүнү кым үзүп каапканы ол?

— Хат мени ынай-бээр теңдиртип хап-ла турду, туттунган чүвем-не холга артып турган хевирлиг-дир.

— Ындыг дижик че. Ынчаарга оларны шоодайже кым суп каны ол ынчаш?

— Харын ол канчап ынчап баргаан чоор деп ам таптыг-ла боданып ор мен ийин — деп, Ходжа харыылаан.

ЭРГИ АЙ КАНЧАП БААРЫЛ

Бир катап Ходжадан улус мынча деп айтырган.

— Чаа ай үнүп кээрге, эрги ай канчап баар чүвел?

— Ону үүрмектей кескеш, сылдыстар кылып каар чүве болбазыкпе — деп, Ходжа харыылап-тыр.

«ДӨМЕЙ-ЛЕ ДУЖЕР БОЛГАЙ»

Бир катап Ходжаның мунуп чораан элчигени мөөп ынай болган, Ходжа андарлып кээп дүшкен.

Оолдар хөлчок-ла каттыржып кочулааннар:

— Элек-элек, Ходжа элчигенге октадып алган!

— О, оолдар, оолдар! Бир вес мен кээп дүшпээн-даа болзумза, оон дөмей-ле бир черге дужер турган-на болгай мен.

«БАЖЫНДА КАРАҢГЫ БООРГА...»

Ходжа бажын иштинге билзээн чидирипкен. Дилээш тып чадап кааш, дашкаар үнүп келгеш, эжик аксында дилеңип чоруп турган.

Кожазы оон чүнү дилеп турарын айтырган. Ходжа бажың иштинге билзээм чидирип алдым дээрге, мынча деп сүмелээн:

— Ынчаарга оон барып диле даан.

— Бажың иштикараңгы-дыр, ынчангаш мында дилеп турарым ол ышкажыл — деп, Ходжа сөглээн.

ХОДЖА ДАЛАЙГА СУГ БЕРГЕН

Ходжа суксай бергеш, далай суун пактаан. Билдингир-ле болгай, суксааны чүгле ханмаан эвес, харын боостаазы улам курган, күскүзү келип берген.

Ходжа элээн чорааш, арыг суг тып ап-тыр.

Шыдаар шаа-биле ижип алгаш, бөргүнге суг үзүп эккелгеш, далайже кудупкан.

— Сеп хөөреп, мөөреп, кевүктелип турба — деп, ол далайга чугаалаан. — Ёзулуг суг деп чүве мындыг боор чүве, ижип көр даан.

ОЙТУЛААШТА УТКА-ЛА БАР

Шаг-шаандан тура-ла бистиң ада-өгбелеривис кожан ырларны, ойтулаашТарны амыдыралдың кандыг-даа талаларынга ажыглап, өөрүшкүнү, муңгаралды, килеңнээшкиннерни илередирде ажыглап чораанын билир бис. Маңаа кым-даа маргышпас ужурлуг. Ынчангаш ойтулаашта утка-ла бар. Тыва улустуң янзы-бүрү кожан ырларын сонуургавас, ону магадавас кижи кайда боор ийик. Мен маңаа моон мурнунда эш-өөрлерниң бижип турган материалдарын катаптавас болай-дыр мен. Бодумнуң амы-хууда сагыжымга кирип чоруур бодалдарымны кааксы-даа бол, бижиир бодаан ийик мен. Кандыг-даа кожан, ойтулааш ырлар аажок ханы-хаңы уткалыг болгай. Чижээ, Алдан-Маадырда ам 80 хар ажып чоруур, колхоз-совхоз тургузукчуларының бирээзи, партия, совет ажылдакчызы чораан Самбыг Өктек-оол Ооржактың мынчаар кожаннай ырлап органын дыңнаан мен:

Ногаан сиген каткалакта
Оңламны семиртинер.
Орус чуртту киргелээмде
Ортунумга дүштүрүңер.

Кадар сиген каткалакта
Караламны семиртинер.
Кара-Далай киргелээмде
Карам эшке дүштүрүңер.

Көрүңер даан! Мында кайы хире хаңы утка сиңниккен-дир. Бо кожанның автору Өктек-оол Ооржак каргыштыг чылдарда ханныг репрессияга таварышкаш, шиитпиргеш, орус чуртунга чоруур мурнуу чарлынга билген-биле дөмей ырлап органы ол-дур.

Феодал бай кижилерни көөр хөңнү чогун, оларны шоодуп кочулаан ырлар база бар.

Чиңге-тараа соктап кагдым,
Чиир сен бе, чивес сен бе?
Чирик-Демчи кыйгырткан-дыр,
Чиге сөглээш баргай-ла сен.

Чиңге-Сайыр кушкаштары
Чиртилээр эзип ор боор.
Чирик-Демчи ийи куруяа
Чиктиң сүргей органнар боор.

Улар куштар дүңней хонар
Улуг Актар, Биче Актар.
Уруглардың чүрээн туткан
Ужур-ла чок Думчук-Мээрен.

Кыйыг чериниң кадар оъдун
Кызыл-Дорук оъттап тур боор.
Кырган-Мээрен ийи куруяа
Хыйыртажып органнар боор.

Өске кижиниң ашааның азы кадайының, эжиниң идегел чогун мынчаар илереткен.

Кижи аъдын аъдым дээр бе,
Киштеп-киштеп дезе-ле бээр.
Кижи-ле эжин эжим дээр бе,
Химиренгеш чана-ла бээр.
Өске кижи, хары кижи
Өзүм-баарым кайын чылдыр.
Хары кижи ынак куруяа
Кайын меңээ эш-ле боорул.

Өске-башка кижиге өзү-биле тудуш, өскерилбес ынакшылын илереткен шак бо кожан ырда ужур-ла бар.

Сээдейбе, сээдейбе
Сээдейтир сени чоорул.
Сенден артык ынак эжим.
Шеригдиве үдепкен мен.
Хөңнүм-не чок, турам-на чок
Көк-ле карак, маас карак.
Хөөрежир ынак эжим
Хөйнүң шерии чоруй барган.

сүг-суг дээш-ле баар ийик чок.

Улузувустуң кожан, ойтулааш ырларынга эң-не дылгээзиниң, таныштастарны таныштырыптар, хөглевести хөгледиптер, көрүшпести көрүштүрүптер, харын мырынай ийи кижиниң изиг от-көс дег ынакшылын суг чара кирипкен-даа болгулаар. Төрээн чер, төрээн чон, оран-делегей, оът-сиген, кударал, сарынал, өөрүшкү, хөглээшкин дугайында кожаннарны кижи санап четпес. Партократия үезинде бажы эъттенип барган дүжүметсиг дарга-бошкалар, удуртукчуларны шооткан-кочулаан кожамыктар Суг-Хөлге тыптып кээп тургулаан.

Парткомда келдирткен-дир,
Барбас болза, хоржок-хоржок.
Стол шанчар амдыы даргам
Ужур-ла чок баар болгай —

дээш, оон-даа ыңай.

Мен бодап көөрүмге, шаандакы ойтулааш кожан ырларны база катап чоннуң ортузунга нептередири чугула. Кожан ырлар кижизиндикчи уткалыг болганда, аныяк-өскенге улуг өөредиг болуру маргыш чок.

Бораш ОНДАР
Суг-Аксы суу

СЫЛДЫСМАА

Сылдыстарның дистиннчиген чаражын!
Сыннар тепкеш, үстүү оран үнээлем:
Сымыранчып, карак басчып, имней-дир,
Сылдысмааны эжеп ал деп чагый-дыр.
Сылдысмаа, Сылдысмаа, далаш че,
Сырын-хатка үдеткеш ужуптаал!
Ак-көк дээрде чивеңнешкен сылдыстар
Аравыска чурттаңар деп чалай-дыр.
Чеди өңнүг челээш тырткаш, курбустуже
Чергелештир чарыштырып хаптаалам.
Сылдысмаа, Сылдысмаа, дүргеде, че,
Сылдыстарга аалчы болуп бараалам!
Кижи четпес талыгыр ол өртемчейже
Хиинктелдир кады ушкаш, келгилем.
Арыг агаар айны, хүнну көрбүшаан,
Аян-чорук кылгаш кээлем, Сылдысмаа.
Сылдысмаа, Сылдысмаа нелээ
Сылдыстарын барып көргеш, чанып кээл.

Саая ТАСПАЙ.

ӨВҮР ТОРГАЛЫЫ

Саяктаңып асымнаткан чалгыттаарын
Салам даштап сиртиң ажыр шуужуп чыдар.
Амы-боттуң бүдүмү деп кыңныг келир.
Агым сыраан Торгалыгны сактып ор мен.
Чечен-мерген чаяан дээстүг өгбелерниң
Чери, хеми болганындан ындыг-ла бе. —
Дыңнап ханмас ыры, тоолун кыңгырадып,
Дыңгылзайлап, хемнээн бызын сыткан ышкаш
Кара чажы куулаачалзыва саарылган
Карам кыстың куспаандыва шымны берген,
Чоргаараар шак ол хемниң эриин орта
Сеткил-хөңнүм эстип, таалап орган дег мен...
Өске эвес — күдээ болгаш, ындыым ол бе. —
Өвүр деп сес чүрээм дамчый дыңналыр-дыр

Октябрь ТУН-ООЛ.
Улуг-Хем район.

«Вестник России» солуннуң редакциязындан

«Вестник России» солунну алыкшаарларының кичээңгейинге чедиреривис болза: солунну чедирериниң талазы-биле хемчеглерни редакция бодунга алган. Ынчангаш солуннуң номер бүрүзү-ле дээш 6 рубль деп санаттынган акшаны дараазында форма-биле шилчидер:

Россияның Журналистер эвилели. Россия Федерациязының Кол банкызының Москва хоорайда Кол эргелелиниң «Оптикум» банкызында 70004 дугаар санажылга счедунче, корреспондент счету 161311, Код МФО 201791.

Шилчиттинген акша-хөреңги дугайында квитанцияларны редакцияның адресинче шилчиткеш, боттарының почта адрестерин дыңнадыңар.

Солуннуң номер бүрүзү силерге почта дамчыштыр шуут дорт чедиртинер.

Чагыг-чагыдылганы бо чылдың сентябрьдан эгелеп каш-даа экземплярга, кайы-даа айдан эгелеп кылып болур.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 23-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Чернокнижник» 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40. Видеозал: «Лютер-живоглот» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 19.20 шактарда.
«ВОСТОК»: «Один момент» (2 сериялыг) 15.20, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. [illegible]АГАР САНЫ: «Тыва солун» № 363305.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, чиитгилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны.

Тиражы 27020 экз.

Чагыг № 184.